

Λαϊκή κουλτούρα και μνήμη

Η περίπτωση της «εξομολόγησης του ληστήρχου Πανοπούλου προς την κοινωνιάν»

«Μα πώς πηδούν οι ιστορίες, λες και είναι άτια που αγωνίζονται να ξεπεράσουν το 'να τ' άλλο και να ξεχωρίσουνε στη μνήμη!... όλ' αυτά θυμίζουν τεθνεούσες ανθοδέσμες και παλιά τραγούδια θλίψης, τυλιγμένα πλέον σε σάβανα, εδώ και χρόνια χωματένια και κιτρινωμένα...»

Νίκος Μπακόλας, *Μπέσα για μπέσα ή ο άλλος Φώτης*

Το 1947, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, εκδίδεται στην Πάτρα, από τις εκδόσεις Καγιάφας, σε τρίτη έκδοση «αναθεωρημένη και συμπληρωθείσα», ένα άκρως ενδιαφέρον βιβλίο —ίσως το μοναδικό στο είδος του— γραμμένο από τον πρώην ληστή Κωνσταντίνο Πανόπουλο, που επιγράφεται *Η εξομολόγησης του ληστήρχου Πανοπούλου προς την κοινωνιάν*. Στη χρονική συγκυρία της τρίτης έκδοσης του βιβλίου, η ληστεία ως κοινωνικό φαινόμενο υπάρχει μόνο στη μνήμη των τοπικών κοινωνιών.

Στο σημείωμα θα επιχειρήσουμε, μέσω της ανάλυσης του κειμένου του Πανόπουλου, τη σκιαγράφηση ενός μέρους της λαϊκής κουλτούρας της εποχής των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Συγκεκριμένα θα περιγράψουμε τις εκβολές της αντίδρασης των τοπικών κοινωνιών, μέσω της ληστείας, στις συγκεντρωτικές διαδικασίες ενοποίησης του ελληνικού έθνους-κράτους, καθώς και στις πολιτικές διαπλοκές κράτους και κοινωνίας. Ταυτόχρονα θα διαφανούν οι αντιστασιακές πλευρές της λαϊκής κουλτούρας της εποχής, η οποία, με την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη της νεοελληνικής κοινωνίας, μεταλλάσσεται σε θέσεις συναινετικές ως προς την κοινωνική πραγματικότητα ακολουθώντας τα προτάγματα του αστικού εκσυγχρονισμού.

Το κείμενο του Πανόπουλου αξίζει να μελετηθεί τόσο για τις αναλογίες ή/και ομολογίες του με το πραγματολογικό υλικό της εποχής στην οποία αναφέρεται¹ όσο και για τη θέαση και πρόσληψη της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας από το ίδιο το δρων υποκείμενο. Αν και η πηγή είναι γραπτή και, ως εκ τούτου, έμμεση και με έντονες διαμεσολαβήσεις, αποτελεί μια πολύτιμη μαρτυρία ενός μέρους της προφορικής, στο σύνολό της,

---

Ο Χρήστος Δερμεντζόπουλος είναι διδάκτορας Κοινωνιολογίας και μεταδιδακτορικός εταίρος του τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Παντείου Πανεπιστημίου.

λαϊκής κουλτούρας της εποχής. Είναι μια σπάνια πηγή του τρόπου με τον οποίο ο ίδιος ο φορέας του φαινομένου της ληστείας αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και την προσωπική του ιστορία και διαμορφώνει τις ιδεολογικές του στάσεις, τις κοινωνικές παραστάσεις και τη συμπεριφορά του προς τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα του καιρού του. Πρόκειται για αυτό που ο Γκράμσι ονομάζει «αντίληψη του κόσμου και της ζωής, σε μεγάλο βαθμό σιωπηρής, προσδιορισμένων στρωμάτων (χρονικά και τοπικά) της κοινωνίας, σε αντίθεση (και αυτή επίσης κατά το πλείστον εννοούμενη, μηχανική, υποκειμενική) με τις “επίσημες” αντιλήψεις περί του κόσμου...» (Gramsci 1981: 324). Το κείμενο του Πανόπουλου απαντάει άμεσα σε ερωτήματα του τύπου: Ποιος είναι ο ληστής στην τοπική κοινωνία, ποια είναι η θέση του σε αυτήν, σε ποιο βαθμό παρεμβαίνει, ποιες είναι οι αξίες που υπερασπίζει, πώς αντιπαράκειται στην κεντρική κρατική εξουσία και ποιες είναι οι διαπλοκές της στο πολιτικό παιχνίδι της εποχής; Τέλος, πώς ο παλιός ληστής ενσωματώνεται στην τρέχουσα πραγματικότητα και θεωρητικοποιεί σε συναινετικό λόγο τις αντιθέσεις του προς την κυρίαρχη ιδεολογία και πρακτική;

Το σύνολο των απομνημονευμάτων του Πανόπουλου αποτελείται από δύο τόμους. Όμως δε γνωρίζουμε αν εκδόθηκε ο δεύτερος τόμος, ο οποίος προαναγγέλλεται από το συγγραφέα στον πρόλογο του πρώτου τόμου (σ. 6). Χρονικά ο πρώτος τόμος, ο οποίος αριθμεί διακόσιες σελίδες, χωρίζεται σε τρία μέρη και αναφέρεται στη ζωή και τη δράση του Πανόπουλου από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και την αποφυλάκισή του το 1916². Οι πρώτες εβδομήντα σελίδες του πρώτου μέρους αναφέρονται σε σκόρπια επεισόδια από τη ζωή του συγγραφέα ως ληστή στη διάρκεια της επταετίας 1895-1902. Στις επόμενες εκατό σελίδες του δεύτερου μέρους περιγράφεται λεπτομερειακά το επεισόδιο της αιχμαλωσίας ενός οικονομικού και πολιτικού παράγοντα της περιοχής του Αιγίου από τον Πανόπουλο και τους συνεργάτες του, καθώς και η έκβαση της ιστορίας αυτής με τη σύλληψη και τη φυλάκιση του συγγραφέα στις φυλακές του Παλαμυδίου. Αυτούσιο το μέρος αυτό, σύμφωνα με τη δήλωση του ίδιου του συγγραφέα (σ. 170), εκδόθηκε το 1902, λίγους μήνες μετά τη λήξη του συμβάντος, η δε συγγραφή του διενεργήθηκε στις φυλακές του Παλαμυδίου στο Ναύπλιο³. Πρόκειται, στην ουσία, για την πρώτη έκδοση του έργου του Πανόπουλου. Οι υπόλοιπες σελίδες του τρίτου μέρους αναφέρονται στη ζωή του Πανόπουλου εντός των φυλακών (Παλαμύδι, Αίγινα, Ιθάκη, Κέρκυρα, Ρίο), στις οποίες εκτέλεσε τα δύο τρίτα της ποινής των δεκαοκτώ χρόνων, που του επιβλήθηκε πρωτόδικα σε δικαστήριο του Μεσολογγίου, στις απόψεις του για την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του, στις προσπάθειές του για απόλυση και, τέλος, στην οριστική αποφυλάκισή του το Σεπτέμβριο του 1916.

Η γνώση από τον Πανόπουλο της χρήσης της επίσημης γλώσσας της εποχής έχει ως αποτέλεσμα να έχουμε στα χέρια μας τη μαρτυρία από ένα φορέα της λαϊκής κουλτούρας, με όλες τις υπάρχουσες διαμεσολαβήσεις και πολυφωνίες του λόγου του⁴. Ο Πανόπουλος ξεφεύγει από τη γενικευμένη ανωνυμία των φορέων της λαϊκής κουλτούρας και μέσω του γραπτού έργου του αναδεικνύεται σε φορέα αντιλήψεων και πρακτικών των υπάλληλων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας εκείνης της περιόδου⁵. Η σπανιότητα των πηγών, που αφορούν τις υπάλληλες τάξεις του παρελθόντος, από τη μία πλευρά, και η έλλειψη ενδιαφέροντος της παραδοσιακής ιστοριογραφίας προς τις έρευνες της μικροϊστορίας και της

πολιτισμικής ιστορίας, από την άλλη, έχουν στερήσει από την ελληνική ιστοριογραφία τη διερεύνηση της ονομαζόμενης λαϊκής κουλτούρας ή της «κουλτούρας των υπάλληλων τάξεων» (Ginzburg 1994: 12)⁶. Είναι, βέβαια, γνωστό ότι οι ιστορικοί, σε αντίθεση με τους άλλους κοινωνικούς επιστήμονες, αδικούνται στην εκκίνηση, όπως παρατηρεί εύστοχα ο Γκίνζμπουργκ (Ginzburg 1994: 14), εφόσον οι πηγές για τις παραδοσιακές κοινωνίες των περασμένων αιώνων είναι, αφενός, ελάχιστες έως ανύπαρκτες, αφετέρου, έντονα διαμεσολαβημένες και, φυσικά, έμμεσες. Επιπλέον αναφερόμαστε σε κουλτούρες κατεξοχήν προφορικές και, κατά συνέπεια, δύσκολα προσπελάσιμες⁷.

Τι απομένει, λοιπόν, προς διερεύνηση στους κοινωνικούς επιστήμονες; Είτε τα κείμενα που αναφέρονται στις υπάλληλες τάξεις, τα οποία, όμως, είναι γραμμένα από εκπροσώπους της κυρίαρχης ελίτ, είτε τα «ακρωτηριασμένα και φθαρμένα» (Gramsci 1981: 324) αντι-κείμενα ενός, ανιστορικά και αντιεπιστημονικά οριζόμενου, φολκλόρ, αυτό, δηλαδή, που η παραδοσιακή Λαογραφία ονόμαζε γενικά «λαός»⁸. Τα κείμενα που έρχονται στο φως, όπως αυτά του Πανόπουλου ή παλιότερα του αγωνιστή Μακρυγιάννη, αποτελούν μοναδικές ευκαιρίες να αναδειχτούν στοιχεία της λαϊκής κουλτούρας παλιότερων εποχών (Θεοτοκάς 1985, Ντάτση 1999). Δεν πρέπει, ωστόσο, να θεωρηθεί πως τα κείμενα στα οποία αναφερόμαστε υπήρξαν θαμμένα σε κάποιο μπαούλο και ξαφνικά ευτυχείς συγκυρίες αποκάλυψαν την παρουσία τους. Αν και δεν αποκλείεται το γεγονός αυτό, το θέμα αφορά στις συνολικές στάσεις και πρακτικές των κοινωνικών επιστημών σχετικά με τα ερευνητικά τους αντικείμενα. Τα αντικείμενα της λαϊκής και της λαϊκότερης κουλτούρας, όπως για παράδειγμα το λαϊκό και το αστικό μυθιστόρημα, ο λαϊκός κινηματογράφος των ειδών, τα απομνημονεύματα αγωνιστών της εθνικής αντίστασης, περιμένουν ακόμη τους ερευνητές που θα τα αναδείξουν.

Τα πράγματα, όμως, δεν είναι τόσο ξεκάθαρα σε ό,τι αφορά το κείμενο του Πανόπουλου. Αναφερόμαστε σε ένα κείμενο το οποίο έχει υποστεί πολλαπλές επεμβάσεις από τον ίδιο το συγγραφέα. Από την ανάγνωση της τρίτης έκδοσης του 1947 γίνεται αντιληπτό ότι κάποια κομμάτια του βιβλίου έχουν παραμείνει ως έχουν από την πρώτη έκδοση ενός μέρους του βιβλίου το 1902, κάποια άλλα έχουν υποστεί μετατροπές ενώ, ταυτόχρονα, ο Πανόπουλος παρεμβάλλει, στις ήδη δημοσιευμένες διηγήσεις του, εμβόλιμα κομμάτια τα οποία θυμόταν τη στιγμή που ξαναδιάβαζε τα κείμενά του. Γι' αυτό, άλλωστε, η υφολογία και η ρητορική του κειμένου κάποιες φορές αλλάζουν, από παράγραφο σε παράγραφο, κάνοντας φανερή τη χρονική διαφορά συγγραφής των κομματιών.

Η λεπτομερειακή ανάγνωση του κειμένου αποδεικνύει για άλλη μια φορά πως αυτό που οι ιστορικοί και οι ανθρωπολόγοι ονομάζουν και διερευνούν, τα τελευταία ιδίως χρόνια, ως μνήμη, είτε προφορική είτε γραπτή, είναι κάτι σύνθετο και δύσκολα αναγνώσιμο⁹. Ο χώρος και ο χρόνος διαπλέκονται σε περιεργούς συνδυασμούς στους δαιδάλους των προσωπικών διηγήσεων του συγγραφέα-ληστή. Πρόκειται για ένα χρόνο που θυμίζει, σε μεγάλο βαθμό, το χρόνο των προσωπικών προφορικών αφηγήσεων (ενδεικτικά: Passerini 1998, κυρίως σσ. 13-42). Χρόνος παλίνδρομος, μη ευθύγραμμος, χρόνος «συνεστραμμένος» (Κυριακίδου-Νέστορος 1987: 262). Ο βιογραφικός λόγος του Πανόπουλου, έντονα πολυφωνικός με τη σημασία που αποδίδει στην έννοια ο Μπαχτίν (Bakhtin 1979, Δερμεντζόπουλος 1996, Βολοσίνοφ 1998), παραμένει ένας λόγος ο οποίος, παρεμβαίνοντας στη συ-

γκυρία, ανασκευάζει το παρόν, σχολιάζει και αναπαριστά την εμπειρία του παρελθόντος και ομιλεί για τις προσωπικές μάχες ενός ανθρώπου που δεν μπορεί να γίνει το σύμβολο μιας νέας εποχής, όπως ο Μακρυγιάννης με τις ποικίλες αναγνώσεις που του επιφύλαξαν οι διαφορετικές συγκυρίες και ο κυρίαρχος πολιτισμός, αλλά αναδεικνύει έναν κόσμο ηττημένο, ο οποίος επιζητά τον επανακαθορισμό της θέσης του απλώνοντας τα χέρια του άλλοτε προς την πλευρά του παραδοσιακού κόσμου, προβάλλοντας την πρακτική της ληστείας στη συγκεντρωτική λογική του έθνους-κράτους, και άλλοτε προς την πλευρά της νεωτερικότητας, μετουσιώνοντας την αντιστασιακή πρακτική του παρελθόντος σε συναινετικό λόγο του παρόντος. Ο κόσμος του Πανόπουλου είναι ένας κόσμος με έντονα πάθη, υψηλή θρησκευτικότητα, δεισιδαιμονίες, πολιτικές συγκρούσεις, πελατειακές σχέσεις, βουτηγμένος στην καχυποψία αλλά και στην αλληλεγγύη, στο φόβο αλλά και στο θαυμασμό, στο γλέντι αλλά και στο θρήνο.

I. Λαϊκή κουλτούρα και ληστεία

Τη χρονική στιγμή που ο Πανόπουλος ξεκινάει να γράφει τα απομνημονεύματά του (1902), πρακτική ιδιαίτερα δημοφιλής για τις υπάλληλες τάξεις του ελληνικού χώρου που συμμετείχαν στις ιστορικές διαδικασίες της εποχής, ιδιαίτερα τα τελευταία 50 χρόνια¹⁰, ο κόσμος του έχει περάσει οριστικά στο περιθώριο της «επίσημης» ιστορίας του νεοελληνικού έθνους-κράτους. Η ληστεία, εξάλλου, ως φαινόμενο του ελληνικού χώρου έχει περιοριστεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα στις περιοχές, κυρίως, της Ηπείρου. Δεν παρουσιάζει την έκταση και την ένταση που είχε καθόλο το 19ο αιώνα σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο. Οι μνήμες, όμως, του φαινομένου, αφενός, είναι πολύ πρόσφατες και συντηρούνται από τα κείμενα του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος, που ξεκινούν τις πολυάριθμες εκδόσεις τους ακριβώς αυτήν την περίοδο, αναπαράγοντας στο φαντασιακό των αναγνωστών την αντιστασιακή λογική της ληστείας απέναντι στην κρατική εξουσία (Δερμεντζόπουλος 1997), αφετέρου, ο ημερήσιος και περιοδικός Τύπος διατηρεί ζωντανό το θέμα με τους εναπομείναντες ληστές των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα στον ευρύτερο ελληνικό χώρο (Ηπειρος, Θεσσαλία, Μακεδονία, Μικρά Ασία).

Ο Πανόπουλος φαίνεται πως κατανοεί τις νέες συνθήκες και γι' αυτό επιχειρεί να παρουσιάσει τη δράση του και την προσωπικότητά του διαφορετικές από την αντίληψη που το επίσημο κράτος έχει διαμορφώσει γι' αυτόν μέσω των κατασταλτικών μηχανισμών του. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά:

«...εγώ δεν έχω ένστικτα κακούργου, αλλά αι κακαί συναναστροφαί με έφεραν και έφθασα εις το στάδιον του ληστού, χωρίς να εννοήσω» (σ. 108). Κατά συνέπεια «...η πολιτεία δύναται να εννοήσει ότι εγώ δεν είχα ένστικτα ληστού...» (σ. 133) και άρα, πρέπει να γίνει κατανοητό, ότι «...ο άνθρωπος αυτός δεν είναι κακούργος, αλλά μάλλον κοινωνιστής» (σ. 11).

Πρέπει, βέβαια, να έχουμε υπόψη μας ότι ο Πανόπουλος γράφει το πρώτο μέρος της προσωπικής του ιστορίας κατά τη διάρκεια της δίκης του (1902). Αν και αναφέρεται σε γεγονότα πολύ φρέσκα στη μνήμη του, αποφεύγει να αναφέρει τα ονόματα ατόμων που ενέχο-

νταν στο κύκλωμα της απαγωγής του πλούσιου τοπικού παράγοντα, που πραγματοποίησε τη χρονιά αυτή. Κατά συνέπεια, επιδιώκει να «αγιοποιήσει» το πρόσωπο και τη δράση του.

Τα μέρη αυτά, ωστόσο, του αυτοβιογραφικού λόγου του Πανόπουλου είναι εκείνα που παρουσιάζουν με σαφήνεια τη ληστεία ως μία πρακτική του παραδοσιακού κόσμου η οποία αντιπαράκειται ευθέως στο συγκεντρωτισμό της κρατικής εξουσίας. Όσο και αν ο Πανόπουλος αποποιείται το ρόλο του ζωοκλέφτη¹¹, του «κοινού» φιγούδικου ή ακόμη και του ληστή (σ. 34), παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως «κοινωνιστή» ο οποίος παρεμβαίνει και διορθώνει τα κακώς κείμενα, ο λόγος του οριοθετεί στην ουσία το νόημα που αποδίδει ο ίδιος (και το σύνολο των λαϊκών στρωμάτων;), έστω και φαντασιακά, στην πρακτική της ληστείας. Ο επιθετικός ή/και απολογητικός λόγος του πρώην ληστή επαναφέρει με ένταση το θεωρητικό μοντέλο της κοινωνικής ληστείας και της πρωτόγονης επανάστασης στην ελλαδική του ιδιομορφία¹².

Το θεωρητικό μοντέλο της κοινωνικής ληστείας, που επεξεργάστηκε ιδιαίτερα ο Άγγλος ιστορικός Hobsbawm (1966 και 1975), εφαρμόστηκε γόνιμα σε πολλές περιπτώσεις ιστορικο-κοινωνικής έρευνας στον ελληνικό χώρο, γεγονός που συνέβαλε στην ταυτόχρονη ανάδειξη των ορίων του. Σύμφωνα μ' αυτό, η «κοινωνική ληστεία» θεωρείται ως ένα καθολικό κοινωνικό φαινόμενο του παραδοσιακού αγροτικού κόσμου. Η ουσία του συνίσταται στη μη αποδοχή, από συγκεκριμένα άτομα, τόσο της αδικίας που επικρατεί στην αγροτική κοινωνία όσο και της καταστροφής που συντελείται στην παραδοσιακή αγροτική κοινότητα, λόγω, κυρίως, της μετάβασης σε άλλες μορφές κοινωνικής συγκρότησης και του παράλληλου μετασχηματισμού της πρότερης κατάστασης πραγμάτων. Οι κοινωνικοί ληστές, σύμφωνα με ένα συγκεκριμένο πραγματολογικό υλικό, εμφανίζονται στις τοπικές κοινότητες με διάφορες μορφές. Κύρια, όμως, αρχετυπική και, ταυτόχρονα, μυθική εικόνα «κοινωνικού ληστή» παραμένει αυτή του Ρομπέν των Δασών, του ανθρώπου με τα ευγενή αισθήματα και την αριστοκρατική καταγωγή, που υπερασπίζεται τις παραδοσιακές αρχές και την αλληλεγγύη της κοινότητας, «παιρνοντας από τους πλούσιους και δίνοντας στους φτωχούς». Η ιδεώδης αυτή φιγούρα του «κοινωνικού ληστή» συσχετίζεται με στοιχεία όπως: η παραμονή του ληστή στις παρυφές της κοινότητας από την οποία προέρχεται και η πιθανή επιστροφή του σε αυτήν, η έλλειψη κινητικότητάς του, η αναδιανομή και η μεταβίβαση του πλούτου, που κρίνεται ως άδικο πλεόνασμα, η τιμωρία της αδικίας στο πρόσωπο των ισχυρών και των πλουσίων, η ευγενική καταγωγή του, η αποφυγή άσκοπης βίας, η πλήρης συμπαράσταση και υποστήριξη που του παρέχεται στο πλαίσιο της κοινότητας, η μη ένταξη του στην υπηρεσία των ισχυρών αρχόντων, η ληστεία μόνο των πλουσίων ατόμων της κοινότητας, και ούτω καθεξής.

Η δράση του «λήσταρχου» Πανόπουλου και η περίοδος φυλάκισής του τοποθετούνται, ιστορικά και γεωγραφικά, σε μία δύσκολη περίοδο για τα λαϊκά στρώματα της εποχής (1890-1910) και ιδιαίτερα στις περιοχές δράσης (Αχαιοηλίδα) του συγγραφέα: σταφιδική κρίση, οικονομική απόγνωση των μικροϊδιοκτητών, αναγκαστική μετανάστευση και επιλογή αυτής ως οικογενειακής στρατηγικής, φυγοδικία¹³.

Έτσι, τέσσερα είναι τα σημαντικά ζητήματα που θίγει ο Πανόπουλος σε συνδυασμό με τη δράση του ως ληστή:

1. Η εκτεταμένη ύπαρξη της τοκογλυφίας και η επιβολή κοινωνικής φορολογίας, εκ μέρους του ληστή, στους πλουσίους,

2. Η επιδίωξη της διατήρησης της τιμής της γυναίκας και ευρύτερα της παραδοσιακής ηθικής, των κανόνων και των αξιών σε έναν κόσμο που ολοένα αλλάζει,

3. Η συγκρότηση του κυκλώματος της ληστείας στην τοπική κοινωνία και οι διασυνδέσεις της με τον αγροποιομενικό, κυρίως, πληθυσμό και τέλος

4. Η πολιτική διάσταση του φαινομένου με τις διαπλοκές της ληστείας στο πολιτικό παιχνίδι της εποχής.

Ας δούμε συγκεκριμένα τα ζητήματα αυτά μέσα από την προσωπική αφήγηση του Πανόπουλου για τη δράση του.

Κατ' αρχήν δε γνωρίζουμε συγκεκριμένα στοιχεία για την κοινωνική καταγωγή του συγγραφέα, εφόσον ο ίδιος παραθέτει ελάχιστα στοιχεία τέτοιου τύπου, φαίνεται, όμως, ότι δεν ανήκε στα στρώματα των ποιμένων, μόνιμο έμψυχο υλικό για τη ληστεία στον ελληνικό χώρο του 19ου αιώνα, αλλά στους χωρικούς-αγρότες. Γεννημένος στο χωριό Μαζείκα (σημερινή Κλειτορία της επαρχίας Καλαβρυτών) γύρω στα 1876¹⁴ από μία πολύ φτωχή αγροτική οικογένεια, κατάφερε, ωστόσο, να παρακολουθήσει τις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και να γίνει εγγράμματος. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «στα μαθήματα είμουνα πρώτος, γιατί από μικρό παιδί είχα ζήλον να μαθαίνω, και άρπαζα του δασκάλου την πνευματική τροφή σαν πεινασμένο σκυλί» (σ. 7).

1. Ποια είναι, λοιπόν, η κατάσταση που επικρατεί στα τέλη του 19ου αιώνα στην περιοχή της Αχαΐας στη δυτική Πελοπόννησο και εξαναγκάζει το νεαρό Πανόπουλο να «πάρει τα βουνά»; «Έβλεπον πτωχάς παρθένους συρομένας παρά των ισχυρών εις τον βωμόν της ακολασίας και της άλλης εξαχρειώσεως. Έβλεπον περιουσίας πτωχών ανθρώπων να πωλούνται παρά τοκογλύφων αντί πινακίου φακής και να πετώνται ανήλικα τέκνα εις τους δρόμους» (σ. 8). Αν και δε μας αναφέρει τους προσωπικούς λόγους εξόδου του στη ληστεία, εφόσον η προβληματική και οι προθέσεις του αφορούν στη συνολική κριτική ανασκόπηση της κοινωνίας της εποχής του, παρουσιάζει με γλαφυρότητα την κατάσταση που επικρατεί, εκθέτοντας ήδη τους δύο μεγάλους κινδύνους οι οποίοι απειλούν την ισορροπία του σύμπαντός του: οικονομική αποδιάρθρωση της μικρής ιδιοκτησίας αφενός και παραβίαση της τιμής της γυναίκας αφετέρου. Στο κείμενό του αναφέρεται συχνά στα δύο παραπάνω ζητήματα. Από τη μία περιγράφει με ακρίβεια τον τρόπο λειτουργίας της τοκογλυφίας στην ελληνική ύπαιθρο στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα και από την άλλη σχολιάζει και παρατηρεί πως οι περισσότερες παρεμβάσεις του ως ληστή αφορούσαν στην παρεμπόδιση της πρακτικής αυτής με τη «δίκαιη» ανακατανομή του «άνομου» πλούτου.

Για τον Πανόπουλο οι τοκογλύφοι ομοιάζουν με λύκους (σσ. 58-61) που επιδιώκουν να κατασπαράξουν τη λεία τους, τους φτωχούς, δηλαδή, χωρικούς. Ο ληστής Πανόπουλος παρεμβαίνει για να διορθώσει αυτήν ακριβώς την κατάσταση, διότι όπως αναφέρει: «...έτσι έχει το πράγμα κατά τους ατελείς νόμους της Πολιτείας. Αλλά κατά τον νόμον τον ιδιόν μου δεν έχει ούτως» (σ. 9). Αντιστρέφοντας μάλιστα τα δεδομένα καταλήγει πως η παρέμβαση του στην παρεμπόδιση της πράξης της τοκογλυφίας «...φαίνεται δικαιοτάτη. Πολλάκις οι λεγόμενοι εγκληματίαι, φαίνονται προστάται της κοινωνίας, όταν αυτή έχει τοιαύτην Πολιτείαν» (σ. 9). Και αλλού, αναφερόμενος σε γνωστό τοκογλύφο, σημειώνει εμφατικά: «Τέλος, αποχαιρέτω τον έντιμον εκείνον ληστήν, τον πλουτίζοντα τη ανοχή της Πολιτείας» (σ. 23).

Προεκτείνοντας το συλλογισμό του κάνει λόγο για την ύπαρξη «κοινωνικής φορολογίας» που επιβάλλει ως ληστής στα πλούσια σπίτια με σκοπό την ανακατανομή του υπέρογκου πλούτου. «Πάντοτε η δουλειά μου ήτο με τους τότε τοκογλύφους, ους διαφοροτρόπως ηνώχλων, ζητών παρ' αυτών χρήματα, άτινα εξώδευα με τους πτωχούς και πεινασμένους, αλλά και τους εξηνάγκαζα να εξοφλούν γραμμάτια και συμβόλαια πτωχών ανθρώπων» (σ. 13). Αυτή η ιδιότυπη ανακατανομή του πλούτου τυγχάνει της ευρύτερης, κατά το συγγραφέα, αποδοχής στην τοπική κοινωνία εφόσον «διαφημίζεται ως ήρωας» (σ. 13). Γι' αυτό και στην απολογία του κατά τη διάρκεια της δίκης του αναφέρει ότι: «...ο βίος μου υπήρξε περιπετειώδης, πολλούς των αδίκως πλουτιζομένων ηδίχησα, αλλά και πολλούς πτωχούς ηλήρησα» (σ. 173).

Η «εργασία» της επιβολής φορολογίας ακολουθεί συγκεκριμένη λογική, αφού ο ληστής Πανόπουλος δεν είναι ενάντια στον πλούτο γενικά, αλλά ενάντια στον πλούτο που ξεπερνά κάποια όρια στην επιχώρια κοινωνία, ιδιαίτερα όταν αυτός προέρχεται από την τοκογλυφία. Η τελευταία μετατρέπει τους πλούσιους, που διάγουν «βίον τούρκου πασσά», σε «δούλους» αυτής (σ. 66). Άλλωστε το ποσό το οποίο ζητά από τους πλούσιους, που έχουν καταγραφεί στο «φορολογικόν του κατάλογον», είναι ανάλογο προς την περιουσία του καθένα (σσ. 67, 72) και ποτέ δεν ξεπερνά το ένα δέκατο της συνολικής περιουσίας αυτών (σ. 124). Και πού καταλήγουν αυτά τα χρήματα; Ο Πανόπουλος είναι σαφής: με τα χρήματα της φορολογίας που επιβάλλει «επουλώνει πλείστας πληγάς των πτωχών» (σ. 44), με κυριότερη πληγή εξ αυτών την έλλειψη προίκας στις φτωχές κοπέλες. Έτσι, «με τέσσαρας-πέντε χιλιάδας δραχμάς δύνασαι κατ' έτος να υπανδρευής τέσσερα-πέντε κορίτσια ορφανά, διότι εγώ γνωρίζω πόσα μένουν ανύπανδρα, που δεν έχουν να πανδρευθούν...» (σ. 123). Φαίνεται πως η εκτεταμένη ύπαρξη της τοκογλυφίας, σε συνδιασμό με την οικονομική κρίση της εποχής, οδηγούν στην αποδιάρθρωση της μικρής, έγγειας και κινητής, ιδιοκτησίας στις περιοχές της δυτικής Πελοποννήσου, με συνέπειες που αγγίζουν την αδυναμία αναπαραγωγής της ίδιας της αγροτικής οικογένειας¹⁵. Είναι προφανές πως ο κίνδυνος για τους φτωχούς ποιμένες ή/και αγρότες-γεωργούς δεν αφορά τόσο την «υπερτιμημένη» ανθρωπολογική εκδοχή της τιμής/ντροπής, όσο την ύπαρξη και αναπαραγωγή της ίδιας της οικογένειας στον αγροτικό κόσμο της εποχής.

2. Οι υπόλοιπες παρεμβάσεις του Πανόπουλου ως ληστή, είτε πραγματοποιήθηκαν είτε αναγγέλθηκαν ως προθέσεις από τον ίδιο, έχουν να κάνουν με τη διόρθωση ζητημάτων αδικίας για τα οποία δεν μπορεί να επιληφθεί η κρατική δικαιοσύνη. «Ο νόμος μόνον διά τους πτωχούς εφαρμόζεται και διά τους πλουσίους διόλου» (σ. 150). Γι' αυτό και οι τιμωρίες που επιβάλλει «θέτουν τα πράγματα στη σωστή των θέσιν» (σ. 179). Έτσι, καταδιώκει και συλλαμβάνει ζωοκλέφτη που αφαίρεσε προβατίνες από φτωχή χήρα τιμωρώντας παραδειγματικά το δράστη και επιστρέφοντας τα ζώα στη δικαιούχο (σ. 10), συλλαμβάνει νομάρχη και επιβάλλει την απελευθέρωση συλληφθέντων, αδίκως κρατουμένων, επί υποθάλη του (σσ. 15-17), αποκαθιστά ληστευθέντα (σ. 37), απελευθερώνει από τα χέρια των κρατικών οργάνων συλληφθέντα αγρότη χωρίς ένταλμα (σ. 40), «διδάσκει» σε φιλαργυρο ηγούμενο μοναστηριού τη φιλανθρωπία (σσ. 179-180), βοηθάει στην επανένωση διαλυμένης οικογένειας και μεσολαβεί στη δικαστική εξουσία για την επιστροφή ενός μύλου στη μονή όπου

κανονικά ανήκε (σ. 183). Το σύνολο των πράξεων του Πανόπουλου τον καθιστά τοποτηρητή της κοινωνικής και ηθικής τάξης στην τοπική κοινωνία, εφόσον οι πράξεις του αναπαράγουν τις ηθικές αξίες της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας. Στην ουσία πρόκειται για αυτό που ο Γκράμσι χαρακτηρίζει ως «ηθική του λαού, εννοούμενη σαν ένα σύνολο καθορισμένο (στο χρόνο και στο χώρο) από αξιώματα για την καθημερινή συμπεριφορά και από έθιμα που είναι αποτέλεσμά τους ή που τα έχουν παράγει, ηθική που, όπως η δεισιδαιμονία, είναι στενότερα δεμένη με τις πραγματικές θρησκευτικές δοξασίες: υπάρχουν εντολές που είναι πολύ πιο δυνατές, στέρεες και αποτελεσματικές από όσο εκείνες της επίσημης ηθικής» (Gramsci 1981: 325). Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι ο Πανόπουλος συνεχώς αντιπαράβαλλε στο πολιτισμικό πεδίο την αντίθεση της δικής του κοσμοθεωρίας με οτιδήποτε άλλο ξένο, το οποίο κατανομάζει ή χλευάζει ως «ευρωπαϊκό». Έτσι, απευθυνόμενος στον πλούσιο κρατούμενό του γίνεται ο εξής διάλογος:

«Διατί, κυρ-Σπύρο, δεν γνωρίζεις και κανένα κλέφτικο ή πολεμικό ή εθνικό τουλάχιστον; Δε συνηθούνται αυτά τώρα, μου λέγει. Τώρα συνηθούνται ευρωπαϊκά. Αυτά τα ευρωπαϊκά μας κατέστρεψαν, κυρ-Σπύρο. Διότι δεν εμάθατε τα τραγούδια μόνον, αλλά εμάθατε και όλα όσα πράττουν αυτοί, ήτοι τα λούσα, τις μόδες, τις ασωτείες και δι' αυτό σεις κλέπτετε τη φτώχεια και δεν σας επαρκούν τα έξοδα που εξοδεύετε καθημερινώς εις πολυφαγίαν, εις λούσα, εις ασωτείας και άλλα. ... Αυτό μας κάνει ο ευρωπαϊσμός κυρ-Σπύρο και κοντεύουμε να χάσουμε και τη γλώσσα μας, διότι σεις το θεωρείτε λούσο να ομιλείτε τας ευρωπαϊκάς γλώσσας και η ιδική μας ας μένη» (σσ. 106-107).

Βλέπουμε ότι στον ιδεολογικό λόγο του ληστή διαμορφώνονται άμεσα διπολικές αντιπαράθεσεις. Σύμφωνα με αυτές οι πλούσιοι τραγουδούν ευρωπαϊκά τραγούδια ενώ ο Πανόπουλος δημοτικά και κλέφτικα, οι πλούσιοι ντύνονται ευρωπαϊκά ενώ ο Πανόπουλος με τις τοπικές φορεσιές, οι πλούσιοι διασκεδάζουν ευρωπαϊκά και μιλούν ευρωπαϊκές γλώσσες (σσ. 103, 106, 125) ενώ ο Πανόπουλος όχι. Η εμμονή του Πανόπουλου στις «φράγκικες» συνήθειες της κυρίαρχης ελίτ παραπέμπουν στη λογική της αντιπαράθεσης ελληνικού και ευρωπαϊκού στοιχείου αλλά, πιθανά, και στη στηλίτευση της επιδεικτικής σπατάλης, σε μια εποχή, οικονομικά και κοινωνικά, δύσκολη για τον αγροτικό κόσμο της δυτικής Πελοποννήσου.

Ο Πανόπουλος δρα και παρεμβαίνει, ακολουθώντας τους ηθικούς νόμους της αγροτικής κοινότητας από την οποία, άλλωστε, προέρχεται. Συναισθάνεται πως πρέπει να επιβάλλει το δικό του ηθικό νόμο αφού οι νόμοι της πολιτείας δε διευθετούν τις αδικίες στο τοπικό επίπεδο, επιτρέποντας «...εις το δίκτυ αυτής να περνούν τα μεγάλα έντομα και να συλλαμβάνη τα μικρά» (σ. 15). Το δίκαιο αυτό παραπέμπει σε μια κατάσταση πραγμάτων διαφορετική από αυτήν που επικρατεί. Το δικαίωμα καθεστώς, το οποίο ο Πανόπουλος ευαγγελίζεται, αναφέρεται σε μία κατάσταση όπου η αδικία και ο άνομος πλούτος τιμωρούνται ως κοινά «κακά» και η αυτοδικία χαρακτηρίζεται ως νόμιμη πρακτική άσκηση βίας και δικαιοσύνης διευθέτησης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «Ο άνθρωπος φαίνεται ατελής, ή μάλλον είναι ατελής, συνεπώς και τα έργα του είναι ατελή, φέρω δε ως παράδειγμα τους νόμους, ους ούτος δημιουργεί. ...Ο άνθρωπος επομένως έχει κέρδος να αισθάνεται την φωνήν του ηθικού νόμου και αυτήν να έχη ως γνώμονα εις την παρούσαν ζωήν...» (σσ.

9, 19). Άρα, σύμφωνα με τον Πανόπουλο, οι παρεμβάσεις του αφορούν «...την συμπλήρωσιν της ατελείας του νόμου» (σ. 17), και, κατά συνέπεια, «...πολλοί εκ των λεγομένων κακοποιών συμπληρώνουν τας ατελείας των νόμων, υποδεικνύοντες προς τους εμπορευομένους τον άνθρωπον να παύσουν πλέον να εμπορεύονται τούτον και να σπείρουν προς βοήθειάν του» (σ. 14).

Στην ιστορική συνάφεια εντός της οποίας δρα ο Πανόπουλος, η οπτική του κόσμου που μας παρουσιάζει παραπέμπει σε σημασιοδοτήσεις διαφορετικές από αυτές της επίσημης κουλτούρας. Έτσι, μπορεί τα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα να χρησιμοποιούν την ίδια γλώσσα και τις ίδιες λέξεις, τις οποίες άλλωστε ο Πανόπουλος γνωρίζει, όμως οι λέξεις αποκτούν την πολυτονικότητά τους γιατί ακριβώς εκφράζουν διαφορετικές οπτικές του κόσμου. Έτσι, «...σε κάθε ιδεολογικό σημείο διασταυρώνονται οι τόνοι διαφορετικών προσανατολισμών». Όμως «...πάντοτε πρόκειται για μια κοινωνική κατάσταση» (Volochinon 1998: 87, 114). Στο γλωσσικό σύμπαν του Πανόπουλου συγκρούονται κατ' ουσίαν διαφορετικές ιδεολογικές οπτικές που εκφράζονται στη χρήση των ίδιων των λέξεων. Όταν ο Πανόπουλος αναφέρεται στους νόμους του κράτους γενικά και τους αντιπαραθέτει στους δικούς του νόμους, ή όταν μιλάει για την ηθική των νόμων, η οποία οφείλει να συμπληρώσει τις ατέλειες των κρατικών νόμων, επιδιώκει να αντιπαραθέσει το δικό του ηθικό και αξιακό σύμπαν στην επίσημη κρατική εξουσία. Βέβαια είμαστε μακριά από την εποχή του Μακρυγιάννη και την αναζήτηση της δικαιοσύνης μέσω της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας¹⁶. Είμαστε μακριά, επίσης, από τη γιγάντωση της ληστείας ως ενός σημαντικού πολιτικού και οικονομικού ενδημικού στοιχείου στο βίο του νεοελληνικού κράτους του 19ου αιώνα. Αν και υπάρχουν ακόμη αναλογίες με τις εποχές αυτές, τα πράγματα έχουν αλλάξει και ο κόσμος του Πανόπουλου, οριστικά νικημένος, «διαπραγματεύεται», από την τελική θέση υποταγής, τους όρους της νέας κατάστασης πραγμάτων. Έτσι, αν και δε γίνονται επικλήσεις στο «δίκαιο παρελθόν» που χάθηκε οριστικά, προβάλλεται, ωστόσο, η πρακτική της ληστείας, ως αναγκαιότητα για τη διόρθωση της ατελείας των νόμων στις νέες συνθήκες, στοιχείο κατεξοχήν του παραδοσιακού αγροτικού χώρου. Μόνο που η ανάγκη ύπαρξης της ληστείας για τη διευθέτηση των κακώς κειμένων προσδιορίζεται, πλέον, από την ατέλεια του «παλαιοκομματικού κόσμου» και όχι από τη νεότερικότητα γενικά (βλ. παρακάτω).

3. Ένα άλλο μεγάλο μέρος των αναφορών του Πανόπουλου σχετίζεται με τον τρόπο δράσης του ως ληστή και τη συγκρότηση του λεγόμενου κυκλώματος της ληστείας (Κολιόπουλος 1977: 193-257). Στις σελίδες του βιβλίου, μέσα από την περιγραφή της δράσης του ληστή, ζωντανεύει ο αγροτικός κόσμος των νομών Αχαΐας και Ηλείας: η ζωή στο βουνό, οι επαφές του ληστή με τους αγροπομηνικούς πληθυσμούς της περιοχής, οι πολιτισμικές πρακτικές του κόσμου αυτού, τα δρομολόγια στα «απόκρημνα και απάτητα» βουνά, οι «αγαθές» σχέσεις με τα μοναστήρια, το κρυφτούλι με τα αποσπάσματα, οι επαφές με τους πληροφοριοδότες, τους χωρικούς, τους ζωοκλέφτες, τους κομιστές και τους κάθε λογής συνεργάτες, που απαρτίζουν αυτό το κύκλωμα.

Είναι σαφές ότι η ύπαρξη και η δράση του ληστή Πανόπουλου στην τοπική κοινωνία στην οποία κινείται προϋποθέτουν τη στήριξή της. Χωρίς εφόδια, λημέρια και, κυρίως,

πληροφορίες, ο ληστής είναι χαμένος. Έτσι και ο Πανόπουλος στα χρόνια δράσης του διατηρεί ένα ευρύ κύκλωμα συνεργατών, από τους απλούς χωρικούς, τους ποιμένες και τους ηγούμενους των μοναστηριών μέχρι τους τοπικούς πολιτικούς άρχοντες και τους βουλευτές των Αθηνών. Το κύκλωμα αυτό φροντίζει να το αναπαράγει, ώστε η θέση του στην τοπική κοινωνία να είναι ασφαλής και να ισχυροποιείται συνεχώς. Αναφέρει λοιπόν: «Είχον κατά την εποχήν εκείνην πλέον των είκοσι από όλον τον νομόν επί υποθάλπει μου» (σ. 16). Κατά συνέπεια, μάταια τα αποσπάσματα εργάζονται για τη σύλληψη του Πανόπουλου αφού έβρισκαν «...αντίπραξιν παρά της κοινωνίας, διότι δεν είχε σχεδόν κανένας παράπονο...» (σ. 81). Η συγκρότηση αυτού του κυκλώματος επιτρέπει στον Πανόπουλο να δρα με τρόπο που προκαλεί τόσο τα αποσπάσματα τα οποία τον κυνηγούν όσο και τους πλούσιους τοπικούς άρχοντες που κρύβονται από το φόβο επιβολής κοινωνικής φορολογίας ή τιμωρίας. Έτσι, περιδιαβαίνει με χαρακτηριστική άνεση τόσο στα βουνά και στην ύπαιθρο όσο και μέσα στις πόλεις:

«...κατά το εσπέρας αναχωρήσαμε εκ του φίλου μου και εισήλθομεν εντός της πόλεως του Αιγίου, όπου καταλύσαμε εις φίλον μου τινά και διημερεύσαμεν όλην την ημέραν και το εσπέρας μετεμφιεσθη και εγύρυσα πολλά μέρη της πόλεως, ιδίως εις την αγοράν, όπου είχα ανάγκην διά μερικά οφώνια και τότε ενθυμούμαι που συνήτησα τον αστυνόμον Δαλιάνην με τρεις αστυφύλακας... Όλοι με υπέβαλλον εξ ανάγκης, διότι ποίος ήθελε τους φυλάξει από εμένα; ο δραστήριος Δαλιάνης;» (σσ. 88, 89).

Ο Πανόπουλος, αν και γνωρίζει τη δύναμη που κατέχει στο κύκλωμα της ληστείας στην τοπική κοινωνία, γνωρίζει, ταυτόχρονα, και τα όρια επιβολής αυτής της δύναμης. Δεν είναι ο απόλυτος κύριος των πράξεών του, εφόσον και αυτές υπακούουν στη λογική συγκρότησης του τοπικού πολιτικού παιχνιδιού. Έτσι, όταν θα θελήσει να πυροπολήσει μύλο που ανήκε σε πλούσιο της περιοχής δράσης του, «εκμεταλλευτή», κατά τον ίδιο, των φτωχών αγροτών, θα εμποδιστεί από τους προστάτες του. «...δυστυχώς δεν μου το επέτρεψαν πολύτιμοι εκεί φίλοι μου, οι οποίοι θα εκλείοντο κατόπιν εις τας φυλακάς, ήμην δε υποχρεωμένος να συμμορφούμαι προς τας υποδείξεις των φίλων μου, διότι άνευ αυτών δεν ηδυνάμην να σταθώ» (σ. 26).

Η λειτουργία αυτού του κυκλώματος αναδεικνύεται στην πράξη όταν ο Πανόπουλος σχεδιάζει και εκτελεί την απαγωγή ενός πλούσιου τοπικού παράγοντα του Αιγίου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «...ήλθε μία κόρη ενός φίλου και μου έφερε φαγητόν και μαζί με αυτό και την είδησιν...» (σ. 39). Τα στοιχεία αυτά είναι τα ίδια με αυτά που ο Κολιόπουλος περιγράφει στο ιστοριογραφικό υλικό της ληστείας του 19ου αιώνα (Κολιόπουλος 1977, ό.π.), με αυτά που ο Σωτηρόπουλος περιγράφει στη δική του περιπέτεια με τους ληστές το 1866 (βλ. σημ. 3), με αυτά, τέλος, που παρουσιάζονται στις «μυθιστορηματικές» περιγραφές του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος των αρχών του 20ού αιώνα (Δερμεντζόπουλος 1997: 193-199).

Η αποδοχή που χαιρεί ο Πανόπουλος από τους τοπικούς πληθυσμούς, είτε από θαυμασμό είτε από φόβο¹⁷, στηρίζεται τόσο στη συνεχή αντιπαράθεση όσο και στην υπόγεια επικοινωνία μεταξύ τοπικής κοινωνίας και κρατικής εξουσίας. Ο Πανόπουλος, άλλωστε, δρα στα όρια αυτής της αντιπαράθεσης ή/και επικοινωνίας. Αναφέρει χαρακτηριστικά στο κεί-

μενό του για την αποδοχή του προσώπου του κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της δίκης του:

«...η κοινωνία ευρίσκετο εις νευρικήν ταραχήν και αναστάτωσιν. Πιθανώς όσα θα είπω αμέσως κατωτέρω, τα οποία δεικνύουν το μέγεθος του ενδιαφέροντος του κόσμου, να φανούν υπερβολαί εις τον αναγνώστην. Και όμως είναι αληθέστατα. Έξω και έσω του δικαστηρίου είχαν τοποθετηθεί κεραμίδια με φωτιά γυναίκες του λαού, καιούσαι εις αυτά λφβάνι, οι δε ψαράδες εφώναζον μεγαλοφώνως: "Έάν σε δικάσουν περισσότερα από είκοσι χρόνια, θα τους σκοτώσουμε!" Πολλάι ευγενείς κυρίαί εκόμιζον γλυκά με ποτά και άλλαί έκαναν λειτουργίας εις τα εξωκλήσια, από τα οποία ήρχοντο και έλεγον ποίον πατά είχεν η μία και ποίον η άλλη. Άλλαί δε πάλιν διηγούντο τι όνειρον είχαν ιδει και το εξήγουν, ότι η καταδίκη μου δεν θα ήτο βαρεία. Εν ενί λόγω, το ενδιαφέρον της ευγενούς εκείνης κοινωνίας δεν περιγράφεται. ...Έάν παρ' ελπίδα, δεν είχαν υπέρ εμού την κοινωνίαν του ενδόξου Μεσολογγίου, τόσον, ώστε η φυλακή μου είχε γίνει προσκύνημα, ούτων ειπείν, ο Εισαγγελέας θα ήρπαζε την κεφαλήν μου» (σσ. 175, 170). Και αλλού: «Όταν εοφύριξεν η ατμομηχανή και η αμαξοστοιχία ανεχώρησε, φωναί άπειραι ηκούοντο: Στο καλό! Στο καλό! Άδικα! Άδικα! ...Ηξεύρεις τι γίνεται δι' εσέ Πανόπουλε; λέγει ο ενωμοτάρχης. Δε βλέπεις που σε πάνε με έκτακτο τραίνο; Καιγεται ο κόσμος και σεις λέτε διά τιμωρίαν; Άλλην μίαν φοράν εταξείδευσα με έκτακτο τραίνο εις το διάστημα της ζωής μου. Συνώδευα έναν Πρίγκρητα εδώ και 10 έτη εις τα Ολύμπια» (σσ. 159, 161).

Όσο και αν οι αναφορές τις οποίες παραθέτει στο κείμενό του, για την υποστήριξη, που η τοπική κοινωνία του παρείχε, τόσο κατά το διάστημα της παράνομης δράσης του ως φυγόδικου-ληστή όσο και κατά τις ακροαματικές διαδικασίες στα δικαστήρια, που κατά καιρούς πέρασε, είναι πιθανά υπερβολικές και μεροληπτικές προς το πρόσωπό του, αναδεικνύουν, ωστόσο, ένα σύνολο αξιών, παραστάσεων και ιδεολογικών προτύπων, που συγκροτούν μια ιδιαίτερη νοοτροπική και ιδεολογική δομή, συγκλίνουσα, σε μεγάλο βαθμό, με τις νοητικές δομές και τους τρόπους προσαρμογής των λαϊκών στρωμάτων στον ελλαδικό χώρο των αρχών του 20ού αιώνα.

Στις αναμνήσεις του Πανόπουλου ζωντανεύουν, επίσης, όλα τα πολιτισμικά στοιχεία του αγροτικού κόσμου της εποχής. Οι πολιτισμικές πρακτικές των αγροποιομενικών πληθυσμών του ελληνικού χώρου, οι οποίες παρατέμπουν ευθέως στον ηθικό κόσμο των ληστών (Κολιόπουλος 1977: 252-254, Δαμιανάκος 1987: 87-92, Δερμεντζόπουλος 1997: 218-226), περιγράφονται λεπτομερειακά στο κείμενο: η ζωοκλοπή, οι μαντικές πρακτικές, κυρίως η οστεομαντεία, τα ενύπνια οράματα, τα ποιμενικά ληστρικά ή/και κλέφτικα τραγούδια τα οποία τραγουδά συνεχώς ο Πανόπουλος, διαχωρίζοντάς τα από τα «ευρωπαϊκά», η επιμονή στις αξίες της τιμής και του γοήτρου, της υπεράσπισης της τιμής της γυναίκας και της προφύλαξης της αναπαραγωγής της αγροτικής οικογένειας, τα λαϊκά γνωμικά, και άλλα παρόμοια. Τέλος, παρουσιάζονται αναλυτικά οι ιδιαίτεροι νόμοι των ληστών¹⁸, τους οποίους ο Πανόπουλος φαίνεται να ακολουθεί με ιδιαίτερη επιμονή: επιδεικτικές τιμωρίες προδοτών, πληρωμή των σφάγιων που παίρνουν από τους ποιμένες —«...δεν ήθελα να ζημιώνω πτωχούς ανθρώπους, ους ελυπούμην, βλέπων τα παιδάκια τους γυμνά και ανυπόδητα, αλλά οσάκις ήθελα κανένα σφαχτό, επλήρωνα αυτό και το ετρώγαμε» (σ. 32)— σεβασμός των ειδικών νόμων της αιχμαλωσίας (περιποίηση αιχμαλώτου, σεβασμός των κομιστών, δώρα στον αιχμάλωτο κατά την απελευθέρωση, και άλλα παρόμοια).

4. Το τελευταίο σημαντικό μέρος των παραστάσεων που αποτυπώνονται στο κείμενο του Πανόπουλου αφορά στην πολιτική διάσταση του φαινομένου της ληστείας και στον ενεργό ρόλο της στο πολιτικό παιχνίδι, τοπικό και εθνικό, της εποχής. Ο Πανόπουλος, αν και πολλές φορές στηλιτεύει τις διαπλοκές αυτές εκ των υστέρων¹⁹, όπως και τη χρήση του προσώπου του στην τοπική κοινωνία από τους κομματάρχες, όμως, συμμετέχει ενεργά στο παιχνίδι αυτό γνωρίζοντας την ανάγκη υπηρεσιών, που έχουν από αυτόν οι πολιτικοί του προστάτες. Γι' αυτό, άλλωστε, τολμά και επισκέπτεται τον πολιτικό του προστάτη ακόμη και στην Αθήνα μεταμφιεσμένος σε καλόγερο (σσ. 76-78). Το κύκλωμα της ληστείας προϋποθέτει, στην ουσία, την ευρύτερη διασύνδεση της ληστείας, τόσο με την τοπική κοινωνία όσο και με την κεντρική εξουσία. Όπως σημειώνει ο Δαμιανάκος: «...παρόλο που οι οικονομικές και ιδεολογικές διαστάσεις της ληστείας δεν πρέπει να υποτιμώνται, είναι αναμφισβήτητο ότι ο ληστής επιβάλλεται κυρίως χάρη στα πολιτικά χαρακτηριστικά του, δηλαδή ως ένα είδος αντι-εξουσίας αντιμετώπισης με τις κατεστημένες εξουσίες, σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο» (Δαμιανάκος 1987: 100). Έτσι, «...παρόλο που οι πολλαπλοί δεσμοί του κοινωνικού ληστή με την κοινωνία εμφανίζονται ως ισοδύναμοι, η πρωταρχική του λειτουργία είναι η πολιτική λειτουργία» (Δαμιανάκος 1993: 123).

Από τις γλαφυρές αφηγήσεις του Πανόπουλου γίνεται σαφές ότι ο βασικότερος λόγος της μεγάλης διάρκειάς του στην ενεργό ληστρική δράση υπήρξε η συμμετοχή του στο πολιτικό παιχνίδι της εποχής. Πολλές φορές οι κομματάρχες χρησιμοποιούν τον Πανόπουλο ως ντόπιο «μπράβο» για την επιβολή των δικών τους συμφερόντων στις πολιτικές τους αντιπαραθέσεις. Ο Πανόπουλος συμμετέχει στο πολιτικό παιχνίδι εξαιτίας της φήμης του, της δύναμης των όπλων του και των πολιτικών του επαφών. Όπως αναφέρει ειρωνικά: «Τι ανατρέπουν οι ισχυροί! Τι μεταβάλλουν τα χρήματα! Αλλά και τι μεταβάλλει η μάχαιρα!» (σ. 55). Η «κυριαρχική ικανότητα» για την οποία κάνει λόγο ο Ασοδραχάς (1982: 232) για τους αρματολούς της στερεάς, είναι κοινό γράμμα και για το ληστή Πανόπουλο. Γνωρίζει πολύ καλά ότι η δύναμη που κατέχει στην τοπική κοινωνία στηρίζεται στη δύναμη των όπλων και στη συμμετοχή στο πολιτικό σκηνικό της εποχής.

Αναφέρει σχετικά με το πολιτικό σκηνικό των δημοτικών εκλογών στην περιοχή δράσης του:

«Ο κ. Κολιόπουλος ήτο πολιτικός φίλος του Θεοδώρου Ζαΐμη, αλλ' επειδή δεν ανεκλήρυνεν αυτόν υποψήφιον, θυμωθείς έφυγεν εκ του κόμματος του Ζαΐμη και μετέστη εις το του Πετμεζά, όστις εδέχθη να τον ανακηρύξη υποψήφιον. Εγώ υπεστήριξα τον υποψήφιον Κολιόπουλον, διότι ανήκον εις το πολιτικόν κόμμα του κ. Πετμεζά. Ο κ. Κολιόπουλος, καθ' ο επιτόλαιος, δεν μου επέτρεψε να ενεργήσω διά την επιτυχίαν της υποψηφιότητός του, αλλά μου είπεν, ότι πολλοί φίλοι του Ζαΐμικοί, του είχαν υποσχεθή, ότι θα τον εψηφίζον μυστικά και ότι επερίτεπεν η ιδική μου ενέργεια. Εκ τούτου ηναγκάσθην να υποχωρήσω, καίτοι επανειλημμένως αντεστρατειήθην εις ταύτας, υποδεικνύων τι έπρεπε να γίνη, όπως επιτύχωμεν. Υπέδειξα τότε ότι έπρεπε να μεταβώ εις τα χωρία Ζαχλωρού, Δουμενά, Βιλιβίνα, Κλαπατσούνα, Γουμένισσα και λοιπά χωρία του δήμου και να είπω εις τους διαμένοντας εις τα χωρία εκείνα να ψηφίσουν τον κ. Κολιόπουλον, και θα τον εψηφίζον, διότι άλλως εν αποτυχία του κ. Κολιόπουλου, θα έδιδον λόγον εις εμέ. Ο κοσμάκης εκείνος, διά να αποφύγη τις φασαρίες μας θα εψηφίζε τον υποψήφιόν μου» (σ. 47).

Η συμμετοχή του Πανόπουλου στο πολιτικό πελατειακό²⁰ πλαίσιο της εποχής φαίνεται και από το παιχνίδι της επικήρυξης του ή μη ως ληστή. Όταν ξεπερνά τα επιτρεπτά όρια, η απειλή των αντιπάλων του αφορά στο χαρακτηρισμό του ως επικίνδυνου ληστή και άρα στην επικήρυξη του από την κεντρική εξουσία της Αθήνας και στη συνακόλουθη καταδίωξη του (σ. 53). Και πάλι, όμως, οι ίδιες πολιτικές διαπλοκές αναδύονται από τις σχέσεις ληστή και στρατιωτικών αποσπασμάτων των ειζώνων που συγκροτούνται για την καταδίωξη και τη σύλληψή του. Έτσι, τις περισσότερες φορές ο Πανόπουλος κριφεται στα σπίτια των πολιτικών του προσπατών παρά στα «βουνά και τα λαγκάδια» που τον αναζητούν εναγωνίως τα αποσπάσματα (σ. 56). Κατά συνέπεια η φήμη του ληστήρχου μεγαλώνει από τη μη δυνατότητα της σύλληψής του²¹. Όπως σημειώνει εμφατικά:

«...η φήμη μου μακρόν και κατ' ολίγον εγένετο Πανελληνίος. Αι εφημερίδες των Αθηνών εδημοσίευσον διαφόρους πράξεις μου με πολλά σχόλια. αι Κυβερνήσεις εξεδίδον αισηράς εγκυκλίους προς τας Αρχάς, αιτούσαι την εξόντωσίν μου, τα αποσπάσματα κυριολεκτικώς εμαίνοντο και διά να δικαιολογούνται εις τας Αρχάς ή την Κυβέρνησιν. συνελάμβανον φιλησύχους πολίτας, ους έστελλον εις τας φυλακάς, κατηγορούιντες αυτούς, ότι δήθεν με υπέθαλπτον» (σ. 14).

Ταυτόχρονα με την αύξηση της φήμης του Πανόπουλου για τη μη δυνατότητα σύλληψής του, μεγαλώνει η κυριαρχική του δύναμη και η παρεμβατική του ικανότητα στην τοπική κοινωνία. Έτσι, «...αντιπαραβάλλεται, μέσω των δικών του προτύπων συμπεριφοράς και δράσης, προς την πολιτική εξουσία, για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατορθώνοντας να μένει ατιμώρητος» (Δερμεντζόπουλος 1997: 167).

Την ίδια στιγμή, επίσης, αναφαίνεται η σχεδόν εχθρική συμπεριφορά της επιχώριας κοινωνίας προς τις πρακτικές των αποσπασμάτων καταδίωξης.

«Ο κόσμος των χωριών, μόλις πληροφορείτο την άφιξιν των κρατικών τούτων οργάνων της ξεχαρβαλωμένης εκείνης πολιτείας εις τα χωρία του, ετρέπετο εις τα όρη» (σ. 61). «Εσχότωσαν τον κόσμον στο ξύλο. Προχθές ήτο το απόσπασμα εις το χωρίον Σοϊβαρό και εμάζεψε τους χωρικούς όλους και τους έβαλε στην εκκλησία και τους εκλείδωσε. Μετά έφερον τα πρόβατά τους έξω από την εκκλησίαν και εσφάζανε και εφένανε. Κρασί είχαν και αφού εμέθυσαν, έβγαναν ένα-ένα χωρικών από την εκκλησίαν και τον εκάνανε για τ' αλάτι. Άλλο απόσπασμα εμάζεψε τους χωρικούς της Ζαχλωρούς και τους επήρε και ανίχνευαν τα δάση» (σ. 147). «Οι άνθρωποι εκείνοι την μεν ημέραν εγλεντούσαν και ωργιάζαν εις βάρος των φιλησυχων πολιτών, την δε νύκτα εκοιμάντο, ατιμάζοντες γυναίκας ή παρθένους αδινάτων οικογενειών, αδιαφορούντες τελείως διά την αποστολήν των και την εκτέλεσιν των καθηκόντων των. ...τα κρατικά εκείνα όργανα ήσαν πράγματι οι κακοποιοί της τότε κοινωνίας»²² (σ. 12).

Όμως, ακόμη και όταν ο Πανόπουλος καταγγέλλει τη συμπεριφορά των κρατικών οργάνων και, κατά συνέπεια, τη δράση της κρατικής εξουσίας ενάντια στην τοπική κοινωνία, ακόμη και όταν παρεμβαίνει για να τιμωρήσει, ως αυτόκλητος σωτήρας, αυτές τις συμπεριφορές, η δράση και η πρακτική του χρησιμοποιούνται, ξανά, στο πολιτικό παιχνίδι της εποχής. Όταν κοινοποιεί επιστολή στις τοπικές εφημερίδες των Πατρών, καταγγέλλοντας τις συμπεριφορές των αποσπασμάτων, τότε, όπως σημειώνει ο ίδιος, «...ο μακαρίτης Δεληγιάν-

νης αντιπολιτευόμενος του μακαρίτου Θεοτόκη, ιδών την δημοσίευσιν της επιστολής μου έγγραφε κύριον άρθρον εις το πολιτικόν του όργανον "Πρωϊαν" με τον τίτλον "Και των φυγοδίκων χειρότεροι". Και ήρχιζε: "Φυγοδίκος καταγγέλλων τας αρχάς οργιαζούσας. Και πού νομίζετε, ότι ευρισκται ο φυγοδίκος αυτός; Εις την επαρχίαν Καλαβρύτων, την οποίαν και νέμεται..."» (σ. 13). Στην ουσία η συμπεριφορά του λησταρχου Πανόπουλου αποτελεί το άλλο αναγκαίο άκρο της πολιτικής συμπεριφοράς των πολιτευτών της εποχής. Πρόκειται, σε μεγάλο βαθμό, για τις ίδιες συμπεριφορές, ληστών και πολιτευτών, που παρατηρούνται στο ελληνικό πολιτικό σκηνικό του 19ου αιώνα²³ (Κολιόπουλος 1977: 254-257). Η συμπεριφορά και η στάση του Πανόπουλου, όσο και αν καλύπτεται με το «μανδία» της ανιδιοτελούς δικαιοδικής παρέμβασης, προϋποθέτει από τον ίδιο τη βαθιά γνώση της διαπλοκής πολιτικών και φυγοδικων-ληστών, όπως και τη χρήση της ληστρικής δράσης στο πολιτικό παιχνίδι της εποχής. Η πολιτική προστασία είναι ένα ισχυρό έρεισμα που μπορεί να διαθέτει ένας ληστής στην τοπική κοινωνία. Χωρίς αυτό δεν μπορεί να παρουσιάζει την κινητικότητα που έχει ούτε να διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα στο προσκήνιο. Ο Πανόπουλος μετατρέπεται σε σημαντικό στοιχείο τόσο του παραδοσιακού κόσμου όσο και του νέου, μέσω των πολιτικών προστατών. Έτσι, η πολιτική προστασία εμφανίζεται ως ο τρόπος με τον οποίο η παραδοσιακή δικαιοδική τάξη πραγμάτων εφευρίσκει κοινούς κώδικες επικοινωνίας, έστω και έμμεσους, με τη σύγχρονη κρατική πραγματικότητα. Ο Πανόπουλος, κατά συνέπεια, επιχειρεί να επαναδιαπραγματευτεί με την κρατική εξουσία τη διατήρηση της θέσης του στο νεοδιαμορφούμενο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα.

II. Συναίνεση και προσαρμογή στις διαπλοκές της κυρίαρχης κουλτούρας

Στο κείμενο του Πανόπουλου, ταυτόχρονα με τη σκιαγράφηση ενός παραδοσιακού κόσμου, ο οποίος στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα αντιστέκεται ακόμα στις νέες πραγματικότητες, φαίνεται πως βρίσκει προνομαχική θέση ένας νέος κόσμος, όσο ο χρόνος περνάει και φτάνουμε προς την περίοδο του μεσοπολέμου. Ο πρώην ληστής, κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης φυλάκισής του, αρχίζει να συνδιαλέγεται και να συμβαδίζει με μια «νέα» πραγματικότητα η οποία προτάσσει τον «εκσυγχρονισμό» της χώρας ενάντια στην «...παλαιότερα εποχή του παλαιοκομματικού κόσμου...» και της «ρουσφετολογίας» (σ. 203). Όπως σημειώνει ο ίδιος στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης του 1947:

«...εξιστορεί την σατίλα της προ πεντηκονταετίας Ελληνικής Πολιτείας η οποία ομοιάζεν την σκληρότεραν μητριάν προς τα προγόνα της, και όπως εκείνα φεύγουν την θηρωδιαν και το ξυλόδεσμα της σκληράς μητριάς ούτως και η κακοδιοίκησις της εποχής εκείνης ηνάγκαζε τους πολίτας, άλλοι μεν να εκπατριζονται ζητούντες άσυλον εις ξένας χώρας, άλλοι δε να παίρνουν τα βουνα ζητούντες καταφύγιον και κηρύττοντες πόλεμον εναντιον της ασόργου εκείνης πολιτείας, που επέτρεπε εκάστη περιφέρεια να είναι φέουδον του κομματάρχου... Η τοκογλυφία, η ζωοκλοπή και η αναρχία ήσαν τα μόνα προϊόντα της τότε κοινωνίας» (σ. 5).

Έτσι, ο Πανόπουλος εγκαταλείπει σιγά σιγά τις αντιστάσεις του παραδοσιακού κόσμου και της λαϊκής κουλτούρας στην οποία συμμετείχε ως «κοινωνικός ληστής», αποκη-

ρύσσει το παρελθόν του μέσω της πολύχρονης «αναμόρφωσής» του στη φυλακή και προσδένεται σε έναν επίσημο λόγο ο οποίος εμπλέκεται στις εσωτερικές συγκρούσεις της πολιτικής ελίτ και της κυρίαρχης κουλτούρας της εποχής. Στο λόγο του δεν ανακλύπτει, πλέον, η κλασική αντιπαράθεση παραδοσιακής κοινωνίας και ληστείας, από τη μια μεριά, και συγκεντρωτικής κρατικής εξουσίας, από την άλλη, αλλά μια νέα διπολική αντιπαράθεση: η εποχή πριν από το 1909 και η εποχή μετά το 1909. Η αρχή του πολιτικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού της χώρας τοποθετείται, σύμφωνα με τον Πανόπουλο, τη χρονική στιγμή του κινήματος στο Γουδί το 1909, της «...επαναστάσεως του Ζορμπά» (σ. 200) και της διακυβέρνησης του Βενιζέλου αμέσως μετά²⁴. Αναφέρει χαρακτηριστικά:

«Η ελληνική πολιτεία άγνωστον διατί μέχρι σήμερα, και προ πάντων κατά τα έτη του παλαιοκομματικού κόσμου, δηλαδή μέχρι του 1909, ουδόλως εμερίμησε διά την κοινωνικήν ηθικήν, την ευημερίαν των λαϊκών τάξεων, διά τον αδύνατον...» (σ. 8). «Η πτωχή Πατρίς μας Ελλάς ησθάνθη χρηστήν και αμερόληπτον διοίκησιν από την 10ην Οκτωβρίου 1910 μέχρι της 15ης Φεβρουαρίου 1915, είναι δε γνωστά τα αποτελέσματα της χρηστής εκείνης διοικήσεως και τα θαύματα που επετέλεσεν η φυλή μας» (σ. 207).

Έχει ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς την πορεία της σκέψης του πρώην λήσταρχου, την εξέλιξη της προσωπικής του στάσης απέναντι στην επίσημη πολιτική και κοινωνική κατάσταση πραγμάτων και τη σταδιακή μετατροπή του σε εν δυνάμει διανοούμενο. Μέχρι το 1909 η κατάσταση στην περιοχή δράσης του χαρακτηρίζεται, σύμφωνα με τον ίδιο, από την πλήρη ασυδοσία της κρατικής εξουσίας. Οι αναφορές του είναι σαφείς και χαρακτηριστικές:

«...ήλθεν ο εισπράκτωρ του δημοσίου με έναν υπενωματάρχην και δύο χωροφύλακας και μάλιστα... επήγαν εις έναν πτωχόν, που εχρεωστούσεν εις το δημόσιον και του πήραν έναν πετεινόν και δύο όρνιθας και τον εσακίασαν στο ξύλο» (σ. 83). «Η τότε εποχή ήτο Κράτος εν Κράτει και το σκυλί δεν εγνώριζε τον αφέντη του» (σ. 63).

Όλα αυτά αλλάζουν, σύμφωνα με τον Πανόπουλο, με την «επανάσταση» στο Γουδί και την άνοδο στην εξουσία του Βενιζέλου. Αν και δεν υπάρχουν στο κείμενό του επαρκή στοιχεία τα οποία θα επεξηγούσαν τη συγκεκριμένη μεταστροφή, η οποία μάλιστα διενεργείται εντός των φυλακών, φαίνεται πως στο διάστημα της μακρόχρονης φυλάκισής του ο Πανόπουλος διαβάσει πολύ και προσπαθεί να βελτιώσει την προσωπική του θέση στο καθεστώς του μικρόκοσμου της κάθε φυλακής από την οποία πέρασε. Ήδη από την εποχή της ληστρικής του δράσης η εγγράμματη ικανότητά του τον καθιστά προνομιακό συμμετοχο στην πολιτική κουλτούρα της εποχής. Από πολλές εφημερίδες, τοπικής και πανελληνίας κυκλοφορίας (*Σκρηπτι*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Καιροί*, *Νεολόγος*, *Πελοπόννησος*, *Νέος Αιών*), ενημερώνεται για τις αναφορές περί της δράσης του —κρατάει μάλιστα και αρχείο— και περί της γενικότερης πολιτικής κατάστασης, δημοσιεύει ο ίδιος άρθρα στις τοπικές εφημερίδες και, ταυτόχρονα, διαβάσει θρησκευτικά βιβλία, όπως την *Ιερά Σύνοψη*, λαϊκές φυλλάδες της εποχής, όπως η *Ιστορία του Νταβέλη* και έργα του Βίκτωρα Ουγκώ (σ. 145). Από την άλλη μεριά, οι επαφές και οι φιλίες του με Ιταλούς μετανάστες οι οποίοι εργάζονται ως ερ-

γάτες σιδηροδρόμων στην Αχαΐα τον φέρνουν, πιθανά, σε επαφές με νεότερικές ιδέες (σ. 35)²⁵. Εντός της φυλακής τα διαβάσματα του Πανόπουλου ποικίλλουν· από τα «ηθικοθησκευτικά» βιβλία (σ. 194) και τις νομικές εκδόσεις ως τις εφημερίδες της εποχής και τα *Ευαγγέλια* του Τολστόι (σ. 195). Ταυτόχρονα κινητοποιείται προς την κατεύθυνση της αλλαγής των συνθηκών εντός των φυλακών: αποστέλλει γράμματα σε υπουργούς, ακόμη και στον πρωθυπουργό Βενιζέλο, υποδεικνύει σύστημα αυτοδιοίκησης στις φυλακές του Ρίου (σσ. 198-199) και επιδιώκει με επιτυχία την επίσκεψη του υπουργού Δικαιοσύνης Δημητράκου (σσ. 202-206). Κατά το διάστημα της διακυβέρνησης του Βενιζέλου (1910-1915), αμέσως μετά το κίνημα στο Γουδί, φαίνεται πως η προσωπική του κατάσταση και η διαμονή του εντός των φυλακών αλλάζουν αισθητά προς το καλύτερο: αλλαγή διευθυντών, διορισμός του μακεδονομάχου καπετάν Τρομάρα στο Ρίο, επισκέψεις του υπουργού Δικαιοσύνης Δημητράκου²⁶, απτές βελτιώσεις των συνθηκών κράτησης.

Το 1916 ο Πανόπουλος αποφυλακίζεται και καταφέρει να ενσωματωθεί στην κοινωνία της εποχής του. Στη συνέχεια θα δημιουργήσει οικογένεια, θα δουλέψει ως δημοσιογράφος, θα καταφέρει να ταξιδέψει στον Καναδά και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής όπου θα περιηγηθεί με αυτοκίνητο στις δυτικές πολιτείες της και, γέρος πια, θα γράψει τις συνολικές αναμνήσεις του επεκτείνοντας τις κρίσεις του μέχρι την κατοχή και τον εμφύλιο πόλεμο (βλ. αναφορές στη σ. 6). Αν και ο Πανόπουλος συνιστά μια ξεχωριστή περίπτωση, και ως εκ τούτου απόλυτα προσωπική, η ατομική του μνήμη, ωστόσο, παραμένει μέρος της συλλογικής μνήμης της εποχής του. Ξεκινάει να γράφει τις πρώτες του αναμνήσεις το 1902, για να απαντήσει άμεσα στη συγκυρία της δίκης του, και μέχρι το 1947, χρονιά της τρίτης αναθεωρημένης έκδοσης της αυτοβιογραφίας του, μεσολαφεί σχεδόν μισός αιώνας με σημαντικά γεγονότα και εξελίξεις στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο του νεοελληνικού χώρου. Από τις αναμνήσεις του λήσταρχου Πανόπουλου και την προβολή του εαυτού του, άλλοτε ως ενός είδους Ρομπέν των Δασών και άλλοτε ως βασικού σημείου στο τοπικό, και ευρύτερο εθνικό, πολιτικό παιχνίδι της εποχής, περνάμε στο «μετανωμένο» Πανόπουλο ο οποίος αναμορφώνεται στις φυλακές και σε αυτό το διάστημα θα ταχθεί πολιτικά και κοινωνικά στο πλευρό του βενιζελισμού και του «εκσυγχρονισμού» του νεοελληνικού κράτους ενάντια στον «παλαιοκομματισμό».

Μέσα από τις έντονα διαστρωματικές και πολυφωνικές αφηγήσεις του διαπλέκονται χρόνοι διαφορετικών ταχυτήτων και, φυσικά, αντιλήψεων. Αυτό που, κυρίως, αναδεικνύεται από την ανάλυση του λόγου του Πανόπουλου είναι η σύζευξη δύο διαφορετικών σημειωτικών συστημάτων, στα οποία φαίνεται να συμμετέχει, σχεδόν, ισότιμα. Το πρώτο αφορά στον ονομαζόμενο παραδοσιακό κόσμο και στις συνακόλουθες πρακτικές του. Το δεύτερο αφορά στον εκσυγχρονισμό της τότε κοινωνίας. Έτσι, στις αρχές του αιώνα ο λόγος του Πανόπουλου φαίνεται να προτάσσει έναν κόσμο ο οποίος έχει περάσει στο περιθώριο της νεοελληνικής ιστορίας και στην πορεία αυτή επιστρέφει στις παραδοσιακές πρακτικές των βεβαιότητων του κόσμου αυτού, παρουσιάζοντας τις αντιλήψεις του, τις ιδεολογικές του προαπαιτήσεις, τις αξίες του και τις στάσεις του. Σε αυτόν τον κόσμο της παραδοσιακής νομιμότητας η θέση του λήσταρχου Πανόπουλου διαγράφεται ως ενός κοινωνικού πόλου με ισχυρά ερείσματα στην τοπική κοινωνία, ο οποίος αντιπαράθεται στην κεντρική κρατική εξουσία, εκπροσωπώντας, στην ουσία, τον αξιακό και ιδεολογικό κόσμο της κοινότη-

τας, μέσω μιας ιδιότυπης λαϊκής νομιμοποίησης η οποία στηρίζεται τόσο στο θαυμασμό όσο και στο φόβο. Ο Πανόπουλος, μέσω της φυγοδικίας και της ληστρικής του δράσης, ή μέσω του «κοινωνιστικού του έργου», όπως πιστεύει ο ίδιος²⁷, επιδιώκει να γίνει πόλος συσπείρωσης των λαϊκών στρωμάτων αρνούμενος, στην ουσία, την επίσημη δύναμη της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας του χώρου του. Όμως, σε ένα δεύτερο επίπεδο, ο Πανόπουλος συνδιαλέγεται με αυτήν την εξουσία, μέσω των πολιτικών δικτύων της τοπικής κοινωνίας, επιδιώκοντας την αναπροσαρμογή και την ισχυροποίηση της θέσης του στο πολιτικό παιχνίδι.

Στο κείμενο του Πανόπουλου, μέσα από την ιδιαίτερη οπτική και την εμπειρία ενός δράντος ιστορικού υποκειμένου, μας προσφέρεται η εικονογραφία μιας τοπικής κοινωνίας με τις κοινωνικές διαστρωματώσεις της, τις πολιτικές της διαπλοκές και τον ηθικό και αξιακό της κόσμο. Ο λόγος και οι πράξεις του Πανόπουλου αποτελούν ένα αμάλγαμα στοιχείων πολλές φορές αντιθετικών μεταξύ τους. Έτσι, από τη μαγική σκέψη (Ντάτση 1999: 19-21) και τις αξίες του παραδοσιακού κόσμου, με την πρακτική της ληστείας ως στοιχείου του κόσμου αυτού, την κοινωνιστική διάσταση της δράσης του και την υπεράσπιση του «φυσικού» λαϊκού δικαίου (Gramsci 1981: 329), περνάει είτε στις καταγγελίες της πλουτοκρατίας, στο στιγματισμό των μετοχικών εταιρειών και στην αναγκαιότητα της αλλαγής του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος²⁸, είτε στον αναγκαίο εκσυγχρονισμό της χώρας ενάντια στη ρουσφετολογία του παλαιοκομματικού κράτους.

Ο λόγος του Πανόπουλου προβάλλει μία αντίσταση άλλοτε στο όνομα της παράδοσης και άλλοτε στο όνομα της νεοτερικότητας. Δεν έχουμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε από κοντά τις επιτελέσεις του λήσταρχου Πανόπουλου ώστε να διαγνώσουμε τις πιθανές αποκλίσεις, αντιπαραθέσεις ή/και ταυτίσεις από τις επίσημες τελεστικές διαδικασίες, ωστόσο ο λόγος του αφήνει χαραμάδες περάσματος για τα αγνά και δυσδιάκριτα ίχνη μιας διαρκούς αντίστασης των παραδοσιακών αγροτικών στρωμάτων στην επίσημα θεσμοθετημένη δύναμη των κυρίαρχων στρωμάτων και στους ιεραρχημένους ρόλους της εποχής. Μόνο που αυτή η αντίσταση, μέσα από τις διαδικασίες του εκπολιτισμού της κυρίαρχης ιδεολογίας, μετατρέπεται, τις περισσότερες φορές, σε συναίνεση προς τον κυρίαρχο πολιτισμό.

Θα λέγαμε ότι ο Πανόπουλος, ως αφηγητής της ιστορίας του, πραγματικής ή/και μυθολογικής, ανήκει ήδη στη σφαίρα της ιστορικότητας, πολύ πριν αφηγηθεί, μέσω της αυτοβιογραφίας του, τη δράση του. Ανήκει, δηλαδή, στην ιστορία και στο παιχνίδι της αφήγησης, όπως παρατηρεί ο Ρικέρ (Ricoeur 1990: 74), και άρα, προσθέτουμε εμείς, περιλαμβάνεται εντός της πραγματικότητας την οποία αφηγείται. Ο Πανόπουλος ως ενεργό υποκείμενο με τους δικούς του αξιακούς κώδικες²⁹ φέρει μέσα του, και κατά συνέπεια στην ίδια τη δράση του, την κουλτούρα της κοινωνικής του κατάστασης και, άρα, συνιστά το δρων υποκείμενο της ιστορίας που πραγματώνει τον εαυτό του.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Γίνεται σαφές ότι η ταυτότητα του Πανόπουλου, ατόμου προερχόμενου από τα υπάλληλα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, διαμορφώνεται μέσα από ένα συνεχή διάλογο,

«διαχρονικό αλλά καθόλου ισότιμο» (Ντάτση 1999: 13), με την κυρίαρχη κουλτούρα και τον πολιτισμό των ανώτερων ηγετικά στρωμάτων της εποχής. Ο Πανόπουλος, λόγω της εγγραμματοσύνης του αλλά και λόγω του παρελθόντος του, συμμετέχει ως προνομιακός συνομιλητής σε αυτόν το διάλογο και χαράσσει μια πορεία διαμόρφωσης και μετατροπής του σε διανοούμενο. Θεωρεί πως η προσωπική του ιστορία αξίζει να μεταφερθεί στους νεότερους και μέσα από αυτή την παραδοχή παρουσιάζει τις μνήμες του ως μία μορφή αντίστασης στη μνήμη της κυρίαρχης κουλτούρας. Αγνοεί, όμως, ή θέλει να αγνοεί, ότι η ιστορία ξεχνάει τους ηττημένους ανεξάρτητα από την ιδιότητά τους. Και ο Πανόπουλος, όσο και αν έχει αναμορφωθεί, παραμένει ο πρώην λήσταρχος ο οποίος «εξομολογείται» προς την έννομη κοινωνία. Ταυτόχρονα, υφίσταται έναν εκπολιτισμό ο οποίος παίρνει συναινετικές μορφές και εκφράζεται με την πρόδοσή του στην υποστήριξη των εκσυγχρονιστικών οραμάτων μέρους της κυρίαρχης ελίτ της εποχής. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι αποκηρύσσει το ληστικό παρελθόν του, ένα παρελθόν που υπερασπίζει με ιδιαίτερο ζήλο στις αρχές του 20ού αιώνα, και συνομολογεί, μέσω της πολιτισμικής κυριαρχίας που επιβάλλει η κυρίαρχη κουλτούρα, στην καλλιέργεια της «ιδέας της ενιαίας κοινωνικής οντότητας» (ό.π.: 14) και των κοινών οραμάτων των «Ελλήνων». Γι' αυτό και οι αντιδράσεις του στην κεντρική κρατική εξουσία, ανθόρμητες ή προμελετημένες, θα αντικατασταθούν με ρήσεις του τύπου: «Εμείς οι Έλληνες έχουμε έμφυτον την αγάπην προς την ισονομίαν και όταν την απολαμβάνωμεν, πειθαρχούμεν προς τους νόμους και τους αρχηγούς μας» (σ. 207).

Στον κόσμο του Πανόπουλου, κόσμο τον οποίο μοιραζόμαστε μαζί του μέσα από τη δική του οπτική, διεξάγεται μία συνεχής και ανελέητη μάχη για απόκτηση δύναμης. Οι πόλοι αυτής της μάχης-αντιπαράθεσης στην τοπική κοινωνία εξαρτώνται από τα μέσα που έχει ο καθένας στη διάθεσή του. Ο ληστής κατέχει τη δύναμη των όπλων και την «κυριαρχική ικανότητα» να αντιπαράβalletαι ή/και να συναλλάσσεται με την πολιτική και κοινωνική δύναμη των κομματάρχων. Μέσα από αυτές τις συνεχείς αντιπαράθεσεις της τοπικής κοινωνίας διαμορφώνονται οι πόλοι εξουσίας και, ταυτόχρονα, προκύπτουν οι πόλοι δύναμης και κύρους.

Ο Πανόπουλος ανησυχεί για τον κόσμο του και εκφράζει στην ουσία τη δυσαρέσκεια και την ανυπακοή των λαϊκών στρωμάτων στην κοινωνική και οικονομική τους υποβάθμιση. Μέσα από το κείμενό του αναπτύσσονται οι τρόποι ανυπακοής προς την κυρίαρχη κατάσταση πραγμάτων και αναδεικνύονται οι πιθανές μελλοντικές αντιστάσεις. Ωστόσο, την ίδια στιγμή ο Πανόπουλος αναπτύσσει και εκφέρει έναν υβριδικό λόγο, ο οποίος αποδέχεται πολλαπλές και όχι μονοσήμαντες ερμηνείες. Στο λόγο του πρώην ληστή διαπλέκονται οι διαφορετικές τάσεις των λαϊκών στρωμάτων της εποχής προς τη συνεχή ανυποταγή και εξέγερση με την προσπάθεια κατάκτησης δύναμης στο τοπικό σκηνικό ή την πορεία πρόδοσής τους στο τοπικό πολιτικό παιχνίδι, με τους κομματάρχες και τις διασυνδέσεις στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο ή, τέλος, προς την αποδοχή των νέων οραμάτων εκσυγχρονισμού μέρους της κυρίαρχης ιδεολογίας της εποχής.

Με την τελευταία οπτική, και την ουσιαστική αποδοχή της από μέρους των λαϊκών στρωμάτων, το τοπικό στοιχείο εγγράφεται στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο και εντέλει στο συλλογικό πολιτικό παιχνίδι όλης της χώρας και όλου του έθνους-κράτους. Ο βενιζελισμός, άλλωστε, είναι αυτός που θα οδηγήσει τη χώρα στην ολοκλήρωση της εθνικής ιδέας

και των αλυτρωτικών οραμάτων. Αυτά που περιγράφονται στο λόγο του Πανόπουλου αντανακλούν, σε μεγάλο βαθμό, τα οράματα των υπάλληλων στρωμάτων της νεοελληνικής κοινωνίας της εποχής, με τις συνεχείς αναπροσαρμογές τους στο ιστορικό πλαίσιο ή τις διαστροφές τους από την ιδεολογία της κυρίαρχης κουλτούρας.

Δεν έχουμε τη δυνατότητα να «συνομιλήσουμε» με τον πρώην λήσταρχο ή να καταγράψουμε, χωρίς διαμεσολαβήσεις, τον τρόπο σκέψης και δράσης του ούτε να ανασυστήσουμε με ακρίβεια την εποχή του. Επιχειρήσαμε, ωστόσο, μία προσέγγιση στο, προσωπικό όσο και συλλογικό, παρελθόν του Πανόπουλου, το οποίο υπήρξε μέσα από τη δράση του ιστορικού υποκειμένου, ανεξάρτητα από τις προσπάθειές μας να το κατανοήσουμε με τα διαθέσιμα νοητικά εργαλεία του σήμερα.

Σημειώσεις

1. Στο παρόν σημείωμα θα ασχοληθούμε με την κειμενική ανάλυση του αυτοβιογραφικού λόγου του Πανόπουλου επιχειρώντας, ταυτόχρονα, ορισμένες υποθέσεις ως προς την αναλογία κειμένου και ιστορικού συμπεριεχόντος της εποχής. Στο μέλλον θα επανέλθουμε αναζητώντας τα ιστορικά συμφραζόμενα και επιχειρώντας άμεσα τη διασύνδεση κοινωνικής και ιδεολογικής δομής.

2. Η ανεύρεση της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης δεν κατέστη δυνατή. Το δύσκολο, επίσης, είναι να εντοπιστεί με ακρίβεια η χρονολογία της δεύτερης έκδοσης του έργου καθώς και η μορφή του. Η εξιστόρηση του περιεχομένου του πρώτου βιβλίου της τρίτης έκδοσης του 1947, την οποία έχουμε στη διάθεσή μας, τελειώνει με την αποφυλάκιση του ληστή το 1916. Και σίγουρα η δεύτερη έκδοση του έργου είχε ήδη εκδοθεί το 1910 (ή και λίγο νωρίτερα), ενόσω ο Πανόπουλος ήταν ακόμα στη φυλακή. Αυτό το συμπεραίνουμε από το γεγονός ότι τη χρονιά αυτή δημοσιεύθηκε ένα ρεπορτάζ σχετικά με «τα απομνημονεύματα ενός ληστή - οι λησται της σημεριν» στο περιοδικό *Ελλάς*, έτος Γ', αριθ. 158 (53), (Κυριακή, 29 Αυγούστου 1910). Στον πρόλογο, λοιπόν, αυτού του «ρεπορτάζ», που αναφέρεται στα απομνημονεύματα ενός Ιταλού ληστή, διαφαίνεται ότι το βιβλίο του Πανόπουλου, που αντιπαράβλλεται με αυτό του Ιταλού συντρόφου του, έχει εκδοθεί πρόσφατα και μάλιστα σημειώνεται σχετικά ότι: «Έρχεται ο Πανόπουλος από το Αίγιον και μας παρουσιάζει άλλον τύπον ληστή. Τον ληστή των σημερινών χρόνων. Ληστήν που γράφει ποιήματα και δημοσιογραφεί. Ληστήν με απομνημονεύματα, σημειώσεις και εντυπώσεις». Θεωρούμε λοιπόν το 1910 ως απε quem χρονικό όριο για τη δεύτερη έκδοση του έργου, η οποία, πιθανά, περιλαμβάνει τα σημεία που αφορούν τις «θύμισες» του Πανόπουλου μέχρι το 1910.

3. Αξίζει να επιστημανθεί ότι ο αιχμάλωτος του Πανόπουλου, Σταυρουλόπουλος, έγραψε, όπως μαθαίνουμε από τον ίδιο τον Πανόπουλο (σ. 120), τη δική του εξιστόρηση για την αιχμαλωσία του, την οποία ο συγγραφέας ληστής θεωρεί, όπως ήταν φυσικό, ως «μη ακριφή και αληθή». «Αυτά που έγραφαν εις τα απομνημονεύματά του ήσαν φαντασίες, διότι πιστεύω έως εκεί να μην ήμπορούσε να με γελάσει... Και άλλα πολλά έγραψε ψεύματα ίνα χειροτερεύει την θέσιν μας» (σ. 102, 120). Δυστυχώς δεν μπορέσαμε να βρούμε την έκδοση αυτή του 1902. Θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον η αντιπαράθεση των δύο κειμένων. Αντιπαράβαλε, επίσης, με το βιβλίο του Σωτηρόπουλου, *Τριάκοντα εξ ημερών αιχμαλωσία και διαβίωσης μετά των ληστών*, Αθήνα 1866. Η δομή της αφήγησης του κειμένου και η μορφολογία του παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με ορισμένα κομμάτια του βιβλίου του Πανόπουλου, ενώ και το όλο εγχείρημα παραπέμπει στο αντίστοιχο του αιχμαλώτου του Πανόπουλου. Βέβαια, κάθε κείμενο διατηρεί τη δική του αυτονομία, τόσο ως προς το ιστορικό του περιεχόμενο όσο και ως προς τις προθέσεις και τις επιδιώξεις των ιδίων των συγγραφέων. Ο Σωτηρόπουλος εξιστορεί την περιπέτειά του, προσβλέποντας σε πολιτικά οφέλη, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, σε μια εποχή όπου η ληστεία είναι ένα από τα βασικά προβλήματα του νεοελληνικού βίου, ενώ ο Πανόπουλος αναφέρεται σε γεγονότα των αρχών του 20ού αιώνα με εντελώς διαφορετικά κοινωνικά δεδομένα. Τέλος, ο Σωτηρόπουλος είναι εκπρόσωπος της κυρίαρχης πολιτικής ελίτ της εποχής —είναι βασικό στέλεχος του Κοιμουνδουρικού κόμματος, αρχιτέκτονας της διανομής των εθνικών γαιών το 1871 και πρωθυπουργός της χώρας— ενώ ο Πανόπουλος ανήκει σε υπάλληλο, κοινωνικά, στρώμα. Βλ. Δεμεντζόπουλος 1997: 56-57.

4. Πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι οι μόνες μαρτυρίες «πραγματικών» ληστών είναι αυτές που περιλαμβάνονται στις δικαστικές απολογίες και στα πρακτικά των ανακρίσεων τους —και αυτές, ωστόσο, είναι έμμεσες εφόσον συντάσσονται από τους «γραφιάδες» της επίσημης εξουσίας και δεν ακολουθούν την ιδιόλεκτο των ληστών αλλά την επίσημη και καθιερωμένη ομιλία— καθώς και στις επιστολές και στα σημειώματα που κατά καιρούς έστειλαν. Κάποιες από αυτές τις μαρτυρίες δημοσιεύονται στο Κολιόπουλος 1977: 259-324.

5. Ωστόσο και στην περίπτωση του Πανόπουλου μπορεί η γραφή του να είναι «μόνο ένας αφήγησος». Μπορεί, δηλαδή, η εξέταση των αναπαραστάσεων, που αποτυπώνονται στο κείμενο του Πανόπουλου, να αντανάκλα μια «παραπλανητική εντύπωση συνοχής» (Bloch 1998: 230, 231) της λαϊκής κουλτούρας. Η εξέταση των ιστορικών πηγών χρειάζεται αυξημένη προσοχή στις γενικεύσεις των ειδικών συμπερασμάτων, εφόσον ο ιστορικός δεν έχει να κάνει με ζώντες ανθρώπους «...των οποίων η γνώση υποδηλώνεται όχι μόνο από τα λεγόμενα τους αλλά και από τις πράξεις τους...», ούτε έχει «...απέναντί του πολλαπλές αφηγήσεις να εκτυλίσσονται σε ποικίλα συμφραζόμενα...» (ό.π.: 231). Η Μπούσογτεν (1997: 209), φωτίζοντας μια άλλη πλευρά του ίδιου ζητήματος, αναφέρει ότι: «υπάρχουν όμως και περιπτώσεις στις οποίες η ατομική μνήμη παρουσιάζει απόκλιση από τις συλλογικές προσλήψεις και η άποψη για τη συλλογική μνήμη που εκφράζεται σε αυτήν φορτίζεται ιδιαίτερα από την προσωπική εμπειρία του αφηγητή».

6. Μόλις τα τελευταία χρόνια και κάτω από τις επιδράσεις της διεθνούς βιβλιογραφίας και των συζητήσεων στους κόλπους της ιστορίας και της ανθρωπολογίας, κυρίως, έχουν αρχίσει να εισχωρούν στο μικροσκόπιο των ερευνητών νέα αντικείμενα και νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Βλ. ενδεικτικά, Παπαταξιάδης, Ε.-Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, Ασδραγάς, Σ., «Η τοπική ιστορία», στο *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σσ. 179-182, Μπουρνόβα, Ε., *Ιστορική δημογραφία και ιστορία της καθημερινότητας. Στη Ραβάνη από το 1900 έως το 1950*, Πλέθρον, Αθήνα 1995, Χατζημιώννου, Μ. Χ., «Από την πλευρά της μικροϊστορίας», *Τα Ιστορικά*, 9, 1988, σσ. 375-380, Μπούσογτεν 1997, Ντάτσι, Ε., «Η μικροϊστορία από την οπτική του λαϊκού πολιτισμού», *Πολίτης*, 68-69, (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος) 1999, σσ. 31-39, Μπενβενίστε, Ρ.-Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης, Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999. Για το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο μιας «ιστορίας από τα κάτω» όπως αναφέρει ο Άγγλος ιστορικός Thomson ή μιας «ιστορίας των υπάλληλων ή υποτελών τάξεων», βλ. Bloch, M. (ed.), *Language and Oratory in Traditional Society*, Academic Press, London, 1975, Thomson, P., *The Voice of the Past*, Oxford Univ. Press, Οξφόρδη 1978, Ginsbourg 1994: 11-32, Hobsbawm, E., *Για την ιστορία* (μετάφρ.: Ματαλάς Π.), Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 247-264.

7. «Η απουσία της γραφής, ως τρόπου θσαύρισης και μετάδοσης της γνώσης, και η προτεραιότητα αλλά και η ηγεμονία της συλλογικής πρωτοβουλίας που χαρακτηρίζει το σύστημα του λαϊκού πολιτισμού δεν αφήνουν περιθώρια για την προβολή της ατομικής πρωτοβουλίας» (Ντάτσι 1999: 139).

8. Πολλά χρόνια πριν ο Γκράμσι, στις αποσπασματικές αλλά ουσιαστικές παρατηρήσεις του για τη λαογραφία, την οποία θεωρούσε «αντιφατική και αποσπασματική», «δεμένη με την κουλτούρα των κυρίαρχων τάξεων» (Gramsci 1981: 330), σημειώνει τα εξής για την έννοια του λαού: «...ο ίδιος ο λαός δεν είναι μια ομοιογενής κοινότητα όσον αφορά την κουλτούρα, αλλά παρουσιάζει πολυπληθή πολιτιστικά στρώματα, ποικιλοτρόπως συνδυασμένα, που λόγω της καθαρότητάς τους δεν μπορούν πάντα να ταυτιστούν με προσδιορισμένες ιστορικές λαϊκές κοινότητες» (ό.π.: 332). Βλ., επίσης, Δαμιανάκος Σ., «Ακαδημαϊκή λαογραφία και αγροτική κοινωνία», στο *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα 1987, σσ. 41-69, Ντάτσι 1999, κυρίως σσ. 13-29, της ίδιας, «Ο “λαός” της Λαογραφίας. Το ιδεολογικό περιεχόμενο», *Ο Πολίτης*, 108, 1990, σσ. 50-57, Γ. Μερακλής, «Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της Λαογραφίας», *Λαογραφία* 27, 1971, Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα 1978.

9. Βλ. Le Goff 1988 και ιδίως σσ. 111-177. Επίσης, Μπούσογτεν 1997: 207-220. Τέλος, Μπενβενίστε, Ρ., «Μνήμη και ιστοριογραφία», και Παραδέλλης, Θ., «Ανθρωπολογία της μνήμης», και τα δύο στο Μπενβενίστε, Ρ.-Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), ό.π., σσ. 11-26 και 27-58 αντίστοιχα. Στα κείμενα αυτά μπορεί να βρει κανείς πλούσια βιβλιογραφία, τόσο για την «ιστορική» (στο πρώτο άρθρο) όσο και για την «ανθρωπολογική» (στο δεύτερο άρθρο) πλευρά της μνήμης.

10. Πρβλ. με τις πολυάριθμες αυτοβιογραφίες των απλών αγωνιστών, δίπλα σε αυτές των στρατιωτικών και πολιτικών ηγετών της εθνικής αντίστασης και του κατοπινού εμφυλίου πολέμου στη σύγχρονη Ελλάδα. Στην πορεία ανάδειξης τόσο του έργου όσο και της ζωής ενός συγγραφέα «μειώνεται η απόσταση μεταξύ των ατόμων που, σύμφωνα με τους πολιτισμικούς κώδικες κάθε εποχής, θεωρούνται “άξιοι να βιογραφηθούν” και αυτών που δε θεωρούνται, επειδή ακολουθούν τους κανόνες, που τους αναγκάζουν να μην αποτύχουν “ούτε να επιλέξουν ούτε να δράσουν”». Η αλλαγή των πολιτισμικών καταστάσεων επιτρέπει την τροποποίηση της ανισότητας των ατόμων

απέναντι στη βιογραφία και καθιστά δυνατή την περίπτωση "του ατόμου που αποκτά το δικαίωμα να έχει βιογραφία". Αυτός ο παραβάτης των κανόνων της βιογραφίας "έχει μια βιογραφία και είναι αυτός ο ίδιος που θα την αφηγηθεί" (Passerini 1998: 27). Βλ. επίσης, Μ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών», Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου (Ιωάννινα, 10-12 Οκτωβρίου 1979), Θεσσαλονίκη 1983, σσ. 181-187 και, κυρίως, Μπούσογτεν 1997. Από μία άλλη οπτική βλ. τις αυτοβιογραφίες διαφόρων ποινικών κρατούμενων των τελευταίων δεκαετιών, οι οποίοι προβάλλουν έντονα μια «παράδοση ανταρσίας» και μια συνεχή αντιπαράθεση προς την κρατική εξουσία: Ρωζάκης, Β., *Ισοβίτης ή δραπέτης. Αυτοβιογραφία*, Θεοκρια, Αθήνα 1987, Κοεμτζής, Ν., *Το μακρύ ζεϊμπέκο*, Εξάντας, Αθήνα 1996. Επίσης, βλ. την αντίστοιχη γαλλική περίπτωση του Ζακ Μερσίν, *Το ένστικτο του θανάτου*, Ελευθέρος Τυτός, Αθήνα.

11. Όταν ο Πανόπουλος αναφέρεται στη ζωοκλοπή μιλάει υποτιμητικά γι' αυτήν, ενώ άλλον τη χαρακτηρίζει ως «επάρατον νόσον» από την οποία η κοινωνία κινδυνεύει (σ. 68). Όπως παρατηρεί απευθυνόμενος προς τοπικό δήμαρχο: «Με λυπεί πολύ ο δήμος σας, όπου ακμάζει η ζωοκλοπή. Προσπαθήσατε να την περιστείλετε, διότι υποφέρει η φτώχεια» (σ. 159). Όσοσο κατανόει τις ιδιαίτερες συνθήκες ύπαρξής της: «... τότε η ζωοκλοπή ήτο μόδα, και πάντες σχεδόν οι άνθρωποι ηργάζοντο να κλέπτουν δια να μην κλέπτονται τα ίδια των» (σ. 29). Πάντως οι αναλύσεις και οι αναφορές του γι' αυτό το ευρέως διαδεδομένο φαινόμενο στην ελληνική υπαίθρο και ιδιαίτερα μεταξύ των αγροτοποιμενικών κτηνοτροφικών πληθυσμών είναι εξαιρετικά ακριβείς. Βλ. και Δαμιανάκος 1987: 87-88, Δερμεντζόπουλος 1997: 207, Μπούσογτεν 1997: 42-43, Herzfeld, M., *The poetics of manhood. Contest and identity in a cretan mountain village*, Princeton University Press, 1985, σσ. 3-50. Βλ., επίσης, την ιταλική ταινία *Banditi a Orgosolo*, του V. de Seta (1961), η οποία, αν και ανήκει στο είδος της ταινίας fiction, αποτελεί μια δοκιμαστική καταγραφή της ζωοκλοπής και ευρύτερα του φαινομένου της ληστείας στον ιταλικό νοτό.

12. Για τη ληστεία στον ελληνικό χώρο βλ., κυρίως, Κολιοπούλος 1979, του ίδιου, *Brigands with a cause. Brigandage and irredentism in modern Greece, 1821-1912*, Oxford University Press, Oxford 1987 και *Περί λύχνων αγάς*, Βάνιας, Θεο/νίκη 1994, Κοταρίδης Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα 1993, Ζαχαρίου Γ., *Η ληστεία στη Θεσσαλία*, Βόλος, 1997. Για την ελληνική περίπτωση εφαρμογής του μοντέλου της κοινωνικής ληστείας τόσο στο πραγματολογικό όσο και στο ευρύτερο αφηγηματικό υλικό (λαϊκό μυθιστόρημα, δημοτικά τραγούδια, κ.τ.τ.), βλ., κυρίως, Ασδραχάς 1982, όπου, για πρώτη φορά στην ελληνική ιστοριογραφική έρευνα, μελετάται το ζήτημα της απόκλισης ή της ταύτισης του μοντέλου του Βαλκάνιου κοινωνικού ληστή από αυτό της «πρωτόγονης επανάστασης» του Hobsbawm, του ίδιου, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», στο *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σσ. 173-186, Κοντογωργής, Γ., *Η ελλαδική λαϊκή ιδεολογία*, Λιβάνης, Αθήνα 1979, Δαμιανάκος 1987, Boeschoten, R. V., «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, 13, 1991, σσ. 9-24, Sant-Cassia, P., «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», στο Παπαταξιάρχης-Παραδέλλης, *ό.π.*: 79-112, Δερμεντζόπουλος 1997 και 2000. Για μια κριτική στο μοντέλο του Hobsbawm, βλ. Block A., «The Peasant and the Brigand», στο *Comparative Studies in Society and History*, 14, 1972. Για τη συστηματικότερη προσπάθεια συγκρότησης του ελληνικού «ιδεότυπου» - μοντέλου της κοινωνικής ληστείας βλ. Δαμιανάκος 1993, κυρίως σσ. 121-126.

13. Βλ., ενδεικτικά, Καλαφάτης, Θ., *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη βόρεια Πελοπόννησο*, 3 τόμοι, Αθήνα 1990-92, Πετμεζάς, Σ., «Αγροτική οικονομία», στο Χατζημωσής 1999: 61-73, Κιτρούφης, Α., «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο *ό.π.*: 132-142, Τσουκαλάς, Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987 (ε' έκδ.), Πρόλογος Ν. Σβορώνος, σσ. 112-146, Ψυχογιός, Δ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψαμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987, Πιζάνιας, Π., *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα 1988, Αρώνη-Τσίχλη, Κ., «Αγροτικοί αγώνες κατά τη σταφιδική κρίση, 1893-1905», *Τα Ιστορικά*, 14, τεύχος 26, (Ιούνιος) 1997, σσ. 87-102.

14. Στην αρχή του χειμένου υπάγχει φωτογραφία του Πανόπουλου ντυμένου ως ληστή και στη λέξάντα της αναφέρεται: «Ο ποτέ λήσταρχος Κ. Πανόπουλος όταν ήτο 25 ετών». Στη σελ. 56 του χειμένου ο Πανόπουλος αναφέρει ότι φωτογραφήθηκε το 1901 στην οικία πολιτικού του προστάτη στην περιοχή του νομού Αχαΐας, του δικηγόρου Δημόπουλου, κατοπινού του συνεργού στην αιχμαλωσία του πλούσιου παράγοντα της περιοχής του Αγίου.

15. «Το απόρροιο αποτέλεσμα της σταφιδικής κρίσης ήταν ο σοβαρός περιορισμός των συμπληρωματικών χρηματικών εισοδημάτων των εποχικών εργατών/μικροϊδιοκτητών. Η χρόνια εισοδηματική κρίση αυτών των πληθυσμών τους έσπρωξε στη μόνη διεξόδο που έμοιαζε να υπάρχει: την υπερατλαντική μετανάστευση» (Πετμεζάς, *ό.π.*: 66). «Αντίθετα με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα δεν είχε αναπτύξει σημαντικό βιοτεχνικό ή βιομηχανικό τομέα, οι οποίοι πιθανόν να είχαν τη δυνατότητα ν' απορροφήσουν εκείνους τους αγρότες που δεν ήταν σε θέση ν' αντιμετωπίσουν την αύξηση της φορολογίας, τα υψηλά επιτόκια και το υψηλότερο εργασιακό και παραγωγικό κόστος. Έτσι, οι αγρότες παρέμειναν στην υπαίθρο και η οικογένεια παρέμεινε η βασική οικονομική

κοινωνική μονάδα σ' όλη τη διάρκεια της σταφιδοπαραγωγικής έκρηξης στην Πελοπόννησο. ...Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε σε άλλες ελλαδικές περιοχές, η Πελοπόννησος ξεχώριζε για την ευρεία διάδοση της μικρής έγγειας ιδιοκτησίας. ...Μεγάλο τμήμα του ελληνικού μεταναστευτικού ρεύματος, στο διάστημα ανάμεσα στη δεκαετία του 1890 και αυτή του 1920, αποτέλεσε οικογενειακή στρατηγική και αντίδραση στις νέες κοινωνικές συνθήκες που αντιμετώπιζε η αγροτική Ελλάδα». Με την επιστροφή των μεταναστών και τα εμβάσματα από την Αμερική περιορίστηκε η τοκογλυφία στις επαρχίες, «...χάρη στα διαθέσιμα σε αυτές τις περιοχές κεφάλαια, τα οποία στέλνονταν από το εξωτερικό. Στην Πελοπόννησο, τα εμβάσματα προκάλεσαν την αναγκαστική πτώση των επιτοκίων από 25% σε 6-8% και την ουσιαστική εξαφάνιση των δανειστών που είχαν αρχίσει να πλουτίζουν» (Κιτροεύ, ό.π.: 135, 138, 141).

16. «Η προνοιακή αντίληψη της ιστορίας αποτελεί νοητικό δομικό πρότυπο που αναφέρεται στη "σταθερή κατάσταση" και χαρακτηρίζει τους αυστηρά οργανωμένους και ιεραρχημένους κοινοτικούς μηχανισμούς που διαθέτουν πανίσχυρους μηχανισμούς αυτορρύθμισης και προσαρμογής στο σχεδόν απόλυτα ανελαστικό κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς της οθωμανικής κατάκτησης» (Θεοτοκάς 1985: 285). Για μια κριτική αντιμετώπιση της παραπάνω έννοιας ως «διαταξικής νοοτροπίας», βλ. Ντάτση 1999: 190-199.

17. «Το ανάμικτο αίσθημα θαυμασμού και φόβου που εκδηλώνουν τα λαϊκά στρώματα απέναντι στο ληστή, η έντονη κοινωνικότητά του και η εννομιότητά του σε μια επιχώρια κοινωνία που τον αναγνωρίζει ως ηγέτη και, συχνά, ως εκδικητή, η θεαματική γενναιοδωρία του στη διάρκεια των πανηγυριών και των άλλων εορταστικών συναθροίσεων (άλλη μορφή αναδιανομής του κοινωνικού υπερ-προϊόντος), η σαφέστατη, τέλος, διάκριση ανάμεσα στη δική του κοινωνική θέση και στην κοινωνική θέση του κοινού κλέφτη... αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις που επιβεβαιώνουν ότι η πρόκληση της ληστείας απέναντι στην καθεστρινία τάξη είναι απόρροια μιας συγκεκριμένης δύναμης που έχει συνειδητοποιήσει τι αντιπροσωπεύει και που αυτοτοποθετείται ως ίσος προς ίσον απέναντι στη θεσμοθετημένη εξουσία» (Δαμιανιάκος 1987: 103).

18. Βλ., κυρίως, «Το πολίτευμα των κατά την Ρούμελην ληστών», εφ. *Αθηνά*, 279/5 και 280/9 Οκτωβρίου 1835, Μοσχονήσιος, Α., *Το κάτοπρον της εν Ελλάδι ληστείας*, Εθνικών Μέλλων, Ερμούπολις, 1869. Βλ., επίσης, Κολιόπουλος 1977: 218-245, Δαμιανιάκος 1987: 106-107, Δερμεντζόπουλος 1997: 209-218.

19. Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «οι υπουργοί τότε, εκτός ολιγίστων εξαιρέσεων, ήσαν κατά πολύ διανοητικά κατώτεροι της υψηλής θέσεως του υπουργού. Εγένοντο υπουργοί όχι οι έχοντες διανοητικήν αξίαν, αλλά οι αμαθείς κομματάρχαι οι οποίοι εις τας επαρχίας των εφαινότο εξυπνότεροι των συμπολιτών των, τους οποίους εκατώρθωναν πάντοτε να εξαπατούν διά της μεθόδου της καλπονοθείσεως και της αγοράς των ψήφων. Επικαλούντο δε επί πλέον και την υποστήριξιν των κακοποιών στοιχείων, τα οποία ετρομοκράτουσ την κοινωνίαν, και τους οποίους είχαν διατρέσει εις ευνοούμενους και αποκλήρους, εφαρμόζοντες το διαίρει και βασίλευε» (σ. 167).

20. Βλ., ενδεικτικά: Μουζέλης, Ν., «Ταξική δομή και σύστημα της πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο *Πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977, Λυριντζής, Χ., «Πολιτική και κοινωνία στην Αχαΐα του 19ου αιώνα: Η ανάπτυξη και παραγωγή της πολιτικά διαριαρχής τάξης και οι κοινωνικές ρίζες του πελατειακού συστήματος», *Ελληνική Κοινωνία*. Επετηρίς του Κέντρου Ερεύντης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2-3, σσ. 192-258, Νιτσιάκος, Β., «Μηχανισμοί εναλλακτικών κοινωνικών δομών. Κομματάκια και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2, 1990, Αθήνα.

21. Η μη σύλληψη του ήρωα και η δυνατότητα που έχει να παραμένει αόρατος και απέθαντος είναι σταθερό μοτίβο στους αφηγηματικούς άξονες του λαϊκού κινηματογράφου των ειδών και του μυθιστορήματος του υπερανθρώπου καθώς και στο ληστικό μυθιστόρημα του ελληνικού χώρου (Δερμεντζόπουλος 1997: 167, Hobsbawm 1975: 48-49, Sant-Cassia, ό.π.: 95). Σε συνδυασμό με τα παραπάνω βρίσκονται και οι πολλαπλές μεταμφιέσεις του ληστή-ήρωα που περιγελούν και εξευτελίζουν συνεχώς την εξουσία. Ο Πανόπουλος αναφέρεται πολύ συχνά στις μεταμφιέσεις του: «Εθεωρήθη ασύλληπτος και πραγματικώς ήμην τοιούτος, καίτοι το κράτος μετεχειρίζετο μεγάλας δυνάμεις στρατού διά την σύλληψίν μου. Εις τούτο συνετέλεσαν κατά πολύ και αι μεταμφιέσεις μου, προ πάντων εις καλόγηρον» (σ. 66).

22. «...εφοβείζον και ύβριζον τον καλόν φίλον Μπουντούσην, ο οποίος εν τω μεταξύ είχαν ειπή εις την κυρίαν του να σφάξη μίαν κότταν διά να φάνε οι χωροφύλακες» (σ. 33). Οι καλύτερες περιγραφές για τη λειτουργία της «κότας-πίτας», συναντούνται στο γλαφυρό έργο του Ανώνυμου, *Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδι*, Ερμής-Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη (1η έκδοση 1870, Βραΐλα), Αθήνα 1986, σσ. 111-122. Βλ. και Μ. Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσεύς, Αθήνα 1978, σσ. 259-274 και Εισαγωγή, στο Ανώνυμος, ό.π., σσ. η' -μ'.

23. «Πολλοί των εις την ανωτέραν τάξιν ανηκόντων, δήμαρχοι, αξιωματικοί, κομματάρχαι, κλπ., χάριν ατομικών συμφερόντων, υποκινούσι και διατηρούσι την ληστείαν. Δι' αυτής εμπνεύουν τον φόβον εις τον λαόν, ίνα μεταχειρίζονται αυτόν εις τους σκοπούς αυτών. Δι' αυτής και την Κυβέρνησιν πολλάκις αντεπολιτεύθησαν και

εις την εξουσίαν περιήλθον. Παρατηρήθησαν άνθρωποι φίλοι ή δημιουργήματα αυτών, άνευ αφορητής τινός, να τραπώσιν εις τον ληστρικό βίον, και εν αυτώ διάγοντες να ενεργώσιν υπέρ τούτων κακοπραγούντες ή απειλούντες, καταδικώμενοι δε να ευρίσκωσι παρ' αυτοίς άσυλον και προστασίαν. Αλλαγή ο ληστής είναι αποτρόπαιος εις την κοινωνίαν, ενταύθα ουδείς ληστής άνευ προστάτου. Και εισαγγελείς και δικαστήρια, χάριν αυτών, ενοχλούνται δι' απαιτήσεων παραλόγων, και διαβάλλονται, και ένοχοι επηρεάζονται» (ΓΑΚ-Υπ. Εσωτερικών, Φ.171, Υπόμνημα του προέδρου του δικαστηρίου Μεσολογγίου προς το Βασιλιά, 15 Ιανουαρίου 1857, αναφορά στο Κολιόπουλος 1977: 158-159).

24. Ο Χατζηνωσήφ (1999: 25, 30, 32) αναφέρει ότι «η ειρωνεία της ιστορίας είναι ότι η ταξικότητα της ελληνικής κοινωνίας αποκαλύφθηκε στη συνέχεια του προνουνταϊσμένου στο Γουδί, εκδήλωση του κινήματος των αξιωματικών που αναφερόταν στις δύο κατ' εξοχήν ενοποιητικές ιδεολογίες της εποχής, τον εθνικισμό και τον αντικοινοβουλευτισμό. (Έτσι), ...η σύνθεση των διαφορετικών ιδεολογικών και πολιτικών τάσεων, η συγκάλυψη των ταξικών ρημάτων της ελληνικής κοινωνίας που δεν μπόρεσαν να πετύχουν καμία ιδεολογία και καμία πολιτική κίνηση μετά το Γουδί, πραγματοποιήθηκαν προσωρινά στο πρόσωπο ενός ατόμου, του Ελευθέριου Βενιζέλου. ...Η ενοποίηση του εθνικού χώρου, που είχε ολοκληρωθεί το 1909, σημαίνει ότι οι οικονομικοί κύκλοι που έλεγχαν τις σημαντικές επενδύσεις στις νέες τράπεζες, τις εταιρείες κοινής ωφέλειας, τις μεγάλες βιομηχανίες και τις ατμοπλοϊκές εταιρείες διέθεταν τα μέσα, αλλά και το πεδίο, για να επηρεάσουν τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης με απείρως μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από ό,τι τα τοπικά "αστοχικικά" οικονομικά συμφέροντα που στηρίζουν τους λεγόμενους "παλαιοκομματικούς" πολιτικούς». Βλ., ακόμη, Δερτιλής, Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα 1977 και Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. / Χατζηνωσήφ, Χ., (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 1988.

25. Για τις δράσεις και τις επιδράσεις των αναρχοσοσιαλιστικών κινήματων, ιταλικής προέλευσης, στην περιοχή της βορειοδυτικής Πελοποννήσου κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, καθώς και την ιταλική παροικία της Πάτρας, βλ., ενδεικτικά, Δημητρίου, Μ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1985, σσ. 85-111, 66-69 και 175-231, Νούτσος, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', Αθήνα 1990, σσ. 82-91, 145-162, 275-299, Θωμόπουλος, Σ., *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1950, σσ. 269-279, 284, 370.

26. Για την αναμόρφωση της πολιτικής δικονομίας και της κοινωνικής νομοθεσίας επί υπουργίας Δημητριάκου, βλ. Χατζηνωσήφ 1999: 33.

27. Ο αυτοπροσδιορισμός του Πανόπουλου ως κοινωνιστή πιθανά να προέρχεται από την αποδοχή εκ μέρους του του χαρακτηρισμού που του αποδίδει ο εκδότης της *Ακροπόλεως*, Γαβριηλίδης (σ. 184), ο οποίος σε άρθρο του με τίτλο «Ηθική από την ανάπτυξη» αναφέρει ότι: «...εδώ κύριοι δεν πρόκειται περί ληστείας αλλά περί κοινοκτημοσύνης του Τολστόι». Ίσως, βέβαια, ο χαρακτηρισμός αυτός να απηχεί απόσπρχους σοσιαλιστικών επιρροών από τους Ιταλούς φίλους του.

28. «Η πλουτοκρατία είναι φραγμός, όστις κρατεί τας μάζας του λαού μακράν της ευτυχίας και όπου αυτή ευρίσκει ανίσχυρον την πολιτείαν γίνεται ο αίσχιστος των τυράννων και αι μάζαι του λαού στερούνται των επιγείων αγαθών, τα οποία ο Πανάγαθος Δημιουργός έδωσε δι' όλους τους ανθρώπους» (σ. 170). «...να αλλάξη το σημερινόν κοινωνικόν σύστημα, ώστε να γίνονται επιστήμονες και τα έξυπνα φτωχόπαιδα» (σ. 7).

29. «Όσο για τα ηθικά χαρακτηριστικά του (ληστή), αν και συμμετέχει στο ίδιο αξιωμακό σχήμα με την κοινωνία στην οποία ανήκει, είναι ο μόνος που μπορεί να πραγματώσει ορισμένες αξίες (εκείνες που του δίνουν τη συμβολική του ταυτότητα) είτε να ενσφαιρώσει κάποιες άλλες, που έρχονται σε βίαιη αντίθεση με τους θεσμοποιημένους κανόνες. Με αυτή την έννοια οι εν λόγω αξίες του είναι απολύτως ιδιαίτερες» (Δαμιανιάκος 1993: 124-125).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αοδραχάς, Σ., «Από τη συγκρότηση του αματωλισμού, ένα ακαθαρτικό παράδειγμα», στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία στον ιθ' και ιθ' αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1982, σσ. 231-251 και 374-380.
- Bakhtin, M., 1979, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής* (μετάφρ.: Σπανός Γ.), Πλέθρον, Αθήνα.
- Bloch, Maurice, «Χρόνος, αφήγησεις και η πολλαπλότητα των αναταραστάσεων του παρελθόντος», στο *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία, Σύγχρονες τάσεις*, Μαδιανού, Δ. Γ. (επιμ.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 207-232.

- Δαμιανάκος, Σ., 1987, «Κοινωνική ληστεία και αγροπολιτισμικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, σσ. 71-107.
- Δαμιανάκος, Σ., 1993, «Du cleft des montagnes au rebete des villes: dissidence sociale et continuité des illegalismes populaires en Grèce», στο *Banditisme et violence sociale dans les sociétés méditerranéennes*, Actes du Colloque de Bastia, 27-29 mai, σσ. 121-138.
- Δερμεντζόπουλος, Χ., 1996, «Πολυγλωσσισμός και πολυφωνία στην ελληνική παραλογοτεχνία. Μία κατά Μπαχτίν ανάγνωση του λαϊκού μυθιστορηματος», *Ουτοπία*, 19, σσ. 161-176.
- Δερμεντζόπουλος, Χ., 1997, *Το ληστρικό μυθιστορημα στην Ελλάδα: Μύθοι, παραστάσεις, ιδεολογία*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Δερμεντζόπουλος, Χ., 2000, «L' image du bandit dans le roman populaire grec», *Etudes Balkaniques (Cahiers Pierre Belon)*, [sous la direction de A. Guillou et S. Damianakos], publiée par le Centre d' Etudes Byzantines, Néohelléniques et Balkaniques de l' E.H.E.S.S., No 7, Paris.
- Ginsbourg, C., 1994, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα* (μετάφρ.: Κουρεμένος Κ.), Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Gramsci, A., 1981, *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, τ. 5 (μετάφρ.: Μιστραντώνης Χ.), Στοχαστής, Αθήνα.
- Hobsbawm, E., 1966, *Les primitifs de la révolte dans l'Europe moderne* (préface de J. Le Goff), Fayard, Paris.
- Hobsbawm, E., 1975, *Ληστές* (μετάφρ.: Λαμπταδαρίδου-Πόθου), Βέργος, Αθήνα.
- Θεοτοκάς, Ν., 1985, «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 2, τεύχος 4 (Δεκέμβριος), σσ. 276-296.
- Κολιώπουλος, Ι., 1979, *Ληστές*, Ερμής, Αθήνα.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., 1987, «Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας», στο *Λαογραφικά Μελετήματα II*, Πορεία, Αθήνα, σσ. 258-270.
- Le Goff, J., 1986, *Histoire et mémoire*, Gallimard, Paris.
- Ντάτση, Ε., 1999, *Πολιτισμική ηγεμονία και λαϊκός πολιτισμός: Ο "ετεροχρονισμένος" διάλογος του Ιερομόναχου Κοσμά και του αγωνιστή Μακρυγιάννη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Μπούσχοτεν, Ρ. Β., 1997, *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Πλέθρον, Αθήνα.
- Πανόπουλος, Κ., 1947, *Η εξομολόγησις του ληστήρχου Πανοπούλου προς την κοινωνίαν*, τρίτη έκδοση, Καργάφας, Πάτρα.
- Passerini, L., 1998, *Σπαράγματα του 20ού αιώνα. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία* (μετάφρ.: Βαρόν-Βασάφ, Ο., Λαλιώτου Ι., Πεντάζου Ι.), Νεφέλη, Αθήνα.
- Ricoeur, P., 1990, *Η αφηγηματική λειτουργία* (μετάφρ.: Αθανασόπουλος Β.), Καρδαμίτσας, Αθήνα.
- Χατζημωσής, Χ., 1999, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, οι απαρχές*, Βιβλιόραμα, Α' τόμος, Αθήνα.
- Volochinov, V., 1998, *Μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας* (πρόλογος-μετάφραση: Αλεξίου Βασίλης), Παπαζήσης, Αθήνα.